

F E R D O G E S T R I N

L GODOVINA

ZA
TRETJI RAZRED
NIŽJE GIMNAZIJE

FERDO GESTRIN

ZGODOVINA

ZA TRETJI RAZRED NIŽJIH GIMNAZIJ

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

LJUBLJANA 1957

Strokovna recenzenta:
Jože Hainz in Vasilij Melik

Potrdil Svet za šolstvo LRS s št. I.-218/31
dne 23. maja 1957

ŠLOVENSKA ŠOLSKA ZVEZANJA

Knjižnica

inv. št.

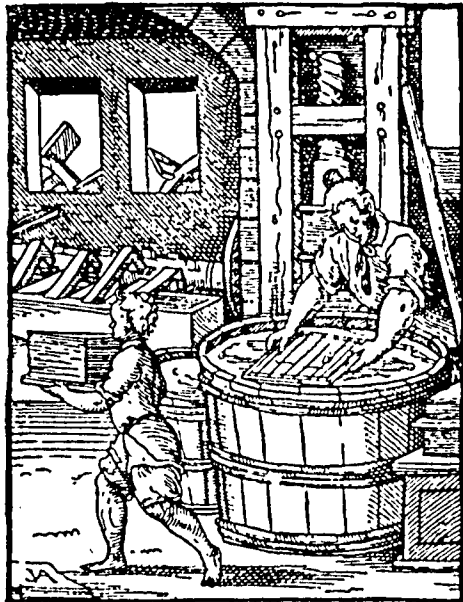
18648/a

NAŠA LJUDSTVA POD TUJO OBLASTJO

1. NOVE OBLIKE PROIZVODNJE IN GEOGRAFSKA ODKRITJA

Iznajdbe. — V 14. in 15. stoletju so ljudje v Evropi iznašli papir, smodnik in kompas. Nove iznajdbe so v mnogočem spremenile način življenja in vplivale tudi na nadaljnji razvoj človeštva.

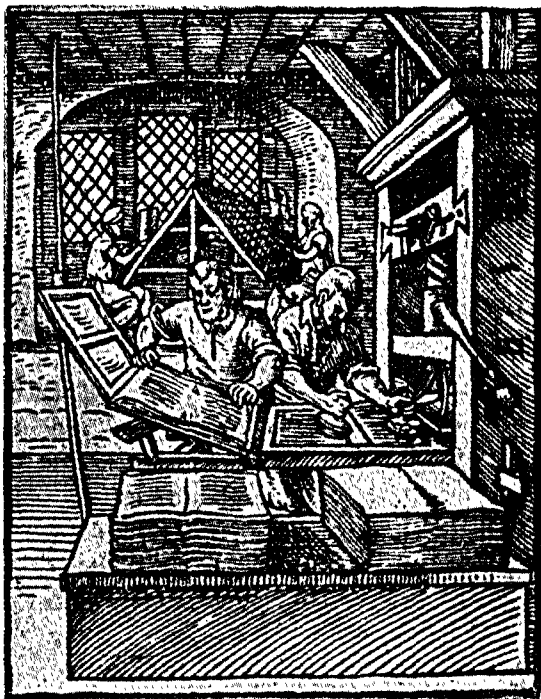
Namesto pergamenta, narejenega iz živalskih kož, se je v tem času začel uporabljati papir. Pergament je bil namreč drag in zaradi vedno večje uporabe ga je bilo tudi že težko dobiti. Papir, ki so ga izdelovali iz krp, je nadomestil mnogo dražji pergament in omogočil razvoj tiska. Dotlej so namreč ljudje knjige prepisovali, kar je bilo zelo zamudno delo. V prvi dobi tiskarstva so vrezovali cele strani knjig na lesene plošče in jih nato odtisnili. Toda te plošče so se hitro izrabile oziroma polomile. Sredi 15. stoletja pa je Nemeec Gutenberg začel vlivati črke iz kovine, jih nato sestavljal v besede in stavke ter tiskal na stroju, ki ga je sam napravil. To je bilo rojstvo moderne tiskarne. Na ta način so knjige tiskali mnogo hitreje. Pa tudi pocenile so se in lahko jih je kupovalo vedno več ljudi. Tisk

Izdelovanje papirja v drugi polovici
16. stoletja

in knjige so začele osvajati svet, z njimi pa tudi znanost, ki se je odslej vedno bolj hitro razvijala.

Smodnik, ki so ga Kitajci poznali že prej, so začeli delati v Evropi šele v 15. stoletju. Ta iznajdba je spremenila način bojevanja. Namesto prejšnjega orožja (meč, lok, puščice, kopje itd.) se pojavijo puške in topovi, torej strelno orožje. Sprva je bilo še zelo nerodno in težko; streljali so še s kamnitimi krogli ali drobci železa, smodnik pa vžigali s kresilom. Viteška vojska je postala tedaj odveč. Nova vojska je bila sestavljena iz najetih vojakov-najemnikov, ki

Tiskarna v 16. stoletju

so oboroženi s puškami, vedno premagali viteze. Vitezi so izgubili svoj pomen in propadli.

Kompas je omogočil mornarjem, da so se spustili na široko morje. Dotlej so se upali pluti le blizu obale, kajti orientirali so se lahko le v jasnem vremenu po soncu in zvezdah. Opremljeni

s kompasom pa so se vedno bolj pogumno odpravljali v neznane kraje in na odprto morje. Začeli so delati tudi mnogo večje ladje, s katerimi je bila plovba po širnih oceanih vsaj nekoliko varnejša.

Človek je v tem času napredoval tudi na drugih področjih. Tako so v fužinarstvu začeli uporabljati večje peči, ki so dajale več železa naenkrat. Vedno bolj so izrabljali vodno silo. Vodna kolesa so gnala mehove in težka kladiva v fužinah, uporabljali so jih pri izdelovanju papirja in drugje.

Plavž v 16. stoletju

Založništvo in manufaktura. — Razen v obratih, združenih v cejih, so ljudje v tem času začeli izdelovati blago tudi na druge načine. Najprej se je to zgodilo pri izdelovanju sukna. Trgovci so začeli dajati volno posameznikom po vaseh ali tudi v mestu, da so jo spredli in nato stkali sukno. Pri tem delu, ki so ga opravljali v svojem domu, so jim pomagale tudi žene in otroci. Trгоvec, ki je zalagal te ljudi s surovinami, je izgotovljeno sukno zbral in nato prodal. Tak način proizvodnje imenujemo **založništvo**.

Včasih pa je tak trgovec zgradil večjo delavnico in v njej so delali tisti, ki so do tedaj izdelovali blago za trgovca na svojem domu. To je bilo zanj mnogo ugodneje, ker je imel vse na enem mestu. V teh delavnicah so delali še vedno z ročnim orodjem; izrabljali pa so tudi vodno silo. Toda posameznik ni več izdelal celega

izdelka sam, ampak je bilo delo razdeljeno na več ljudi. Tako so n. pr. pri izdelovanju igel eni kovali jeklo zanje, drugi so ga sekali na dolžino igel, naslednji so napravili konico, zopet drugi pripravili uho, peti so ga prevrtali, a zadnji so igle lepo zgladili in do kraja izdelali. Ker so se pri tem zelo izurili, so naredili več kakor pa v cehovski obrti. Tako podjetje imenujemo *manufaktura* (*manufactus*, v lat. jeziku — na roko narejen). V posameznih manufakturnih delavnicah je delalo tudi po sto in več ljudi. Ker se je taka oblika proizvodnje najprej razvila pri izdelovanju sukna, še danes govorimo o manufakturnem blagu in manufakturi, če mislimo na trgovino s tekstilnim blagom.

Založništvo in manufaktura sta se uveljavili v mnogih panogah, kakor n. pr. v železarstvu, izdelovanju luksuznih predmetov, čipk itd. Nove oblike proizvodnje so se najprej razvile v Italiji, pozneje pa so se razširile tudi izven Italije, predvsem v zahodni Evropi.

Humanizem in renesansa. — Ob spremembah, ki so jih v življenje tedaj prinesli vsi ti pojavi, se je začela menjavati miselnost ljudi. Podjetniki in trgovci so spoznali, da je odvisen njihov uspeh pri delu od njihovih sposobnosti, podjetnosti in razuma, ne pa od božje volje, kakor je učila duhovščina. Začeli so ceniti življenje in se vse bolj odvrčati od onostranstva, kamor sta jih usmerjali vera in cerkev. Tako se je počasi razvijala nova miselnost. Njeni pristaši so verovali v človeka in njegove sposobnosti. Zato, ker je bil človek v ospredju zanimanja, imenujemo novo miselnost *humanizem* (*humanus* v lat. jeziku — človeški), njene pristaše pa humaniste.

Vse to je humaniste približalo kulturi starih Grkov in Rimljanov in vedno bolj so se zanimali za antične pisce in umetnike, katerih dela so z velikim navdušenjem iskali, jih proučevali in posnemali. Skušali so obnoviti in preporoditi antično kulturo. Zato to dobo imenujemo tudi *renesansa*, kar bi po naše pomenilo preporod. Zanimali so se tudi za naravo in znanost. Nič več niso razlagali naravnih pojavov z božjo voljo, ampak so iskali njihove vzroke. Pri tem so se opirali na svoj razum in na poskuse ter se otesali vplivov vere in cerkve.

Tako je začel Nikolaj Kopernik (1473—1543) trditi, da je zemlja del sončnega sistema. Do tedaj so ljudje mislili, kakor je učila cerkev, da je zemlja središče vsega sveta. Kopernikov nauk sta izpopolnila Ivan Keppler in Galileo Galilei (1564—1642). Keppler je dokazal, da imajo pota, v katerih se gibljejo planeti okoli sonca, obliko elipse. Galilei pa je skušal odkriti zakone o gi-

Delo v rudniku v 16. stoletju

Leonardo da Vinci (?), Bakhus

so slikali in upodabljali po antičnih vzorih in so se učili v živi naravi. Z namenom, da bi upodabljali in slikali čimbolj resnično, so proučevali človeška in živalska telesa. Seveda naskrivaj, ker bi jih sicer cerkev preganjala. Dela umetnikov te dobe so polna življenja in resničnosti. Novo pot vidimo tudi v stavbarstvu. Stavbe, svetne in cerkvene, so prostorne, polne svetlobe in sonca. Ne stlijo kvišku (to je k bogu), niso temačne in skrivnostne kakor gotske. Srednjeveške gotske oblike so se morale umakniti novim renesančnim oblikam.

Novo gibanje se je začelo v Italiji in dva zgodnejša predstavnika humanizma v njej sta bila Petrarca (Petrarka) in Boccaccio (Bokačo). Prvi je pisal lepe sonete, drugi pa je v

banju nebesnih teles. To je nasprotovalo temu, kar je učila vera in cerkev je preganjala začetnike prve znanosti. Tako je postal njena žrtev n. pr. učenjak Giordano Bruno (1543 do 1600). Učil je, da je svet neskončen in da je sonce središče samo našega svetovja. Sežgali so ga na grmadi, njegov pepel pa vrgli v Tiberio, ki teče skozi Rim. Podobna usoda je doletela tudi Marka Gospodnetića z Raba (1626). Tudi Galilea so postavili pred sodišče. Moral je preklicati svoje izjave, a cerkev ga je kljub temu do smrti nadzirala in preganjala. Toda vsi poskusi cerkve, da bi novo znanost zadušila so bili zaman.

Novi pogledi so se pojavljali tudi v umetnosti. Umetniki te dobe

zbirki povesti razgaljal lice-merstvo duhovnikov. Itali-janska renesansa je dosegla višek ob koncu 15. in v za-četku 16. stol. Takrat sta ži-vela slikarja, kiparja in uče-njaka — Leonardo da Vin-
ci in Michelangelo Buona-
rotti ter slikar Rafael Santi.

Ob istem času se je hu-manizem razširil že v mnoge druge dele Evrope in tudi v Dalmacijo, kjer je bil sredi-šče novega gibanja Dubrov-nik. Tiskane knjige so nove-mu mišljenju pomagale, da se je hitreje širilo. Toda hu-manizem je zajel le soraz-merno ozko plast mestnih prebivalcev, bogate trgovce in podjetnike in zlasti izo-bražence. Oporo pa je našel tudi v vrstah plemičev in na dvorih. Humanizem torej ni bil ljudsko gibanje. Vendar so humanisti odprli človeštvu bogato zakladnico antične kulture in ga navdušili zanjo. S svojo miselnostjo so spod-kopavali cerkveno veljavnost in tudi fevdalno znanost in kulturo.

Velika geografska odkritja. — V tem obdobju začno tudi od-krivati nove dežele. Turki, ki so prodirali v vzhodne dele Sredo-zemlja, so tedaj preprečili trgovino z Orientom. Zato so vsi, ki so imeli koristi od te trgovine, začeli misliti na to, kako bi po drugi poti prišli v te dežele in v Indijo. Ker so tedaj že splošno vedeli, da je zemlja okrogla, so bili pomorci prepričani, da bodo prišli v Indijo, če bodo pluli proti zahodu.

Leta 1492 se je v službi španskega kralja odpravil na pot Krištof Kolumb, ki je bil doma iz Genove. Po vožnji čez Atlan-tik, ki je trajala okoli 70 dni, je prišel do nekega otoka v srednji Ameriki in ga imenoval San Salvador. Pozneje je še trikrat pre-jadral ocean in odkril še nove otoke in celino. Kolumb in njegovi

Michelangelo Bounarroti, Suženj

spremljevalci so bili prepričani, da so prišli v Indijo. Šele pozneje so ljudje spoznali, da so odkrili novo celino. Po Amerigu Vespucciju (Vespuči), ki je novi svet prvi opisal, so jo imenovali Amerika.

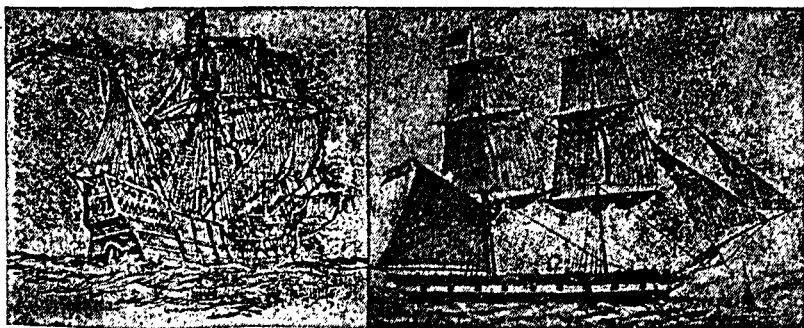
Še pred Kolumbovim odhodom so poskušali srečo Portugalci. V Indijo so hoteli priti okoli Afrike. Že leta 1486 so prišli do južnega konca črnega kontinenta. Nekaj let po Kolumbovem odkritju pa je Vasco da Gama okoli Afrike prišel v Indijo. V letih 1519 do 1522 so portugalski mornarji objadrali zemljo in s tem dokazali, da je okrogla. Odslej je človek odkrival in spoznaval vedno nove dele zemeljske površine in nove poti.

Posledice odkritij. — V novo odkritih delih sveta so Španci in Portugalci osvajali velika ozemlja in ustvarjali tam prekomorsko posest svojih držav — kolonije. Kmalu so šli za njimi tudi Holandci, Angleži in Francozi. Trgovinska središča, ki so bila dotlej v Sredozemlju, zlasti v italijanskih mestih, so se preselila na evropsko obalo Atlantika. Tu so se nato razvila bogata trgovska mesta in pristanišča Lisboa, Antwerpen in dr. Trgovina je namreč z odkritji novih dežel in poti ter z nastankom kolonij zelo porasla. Zajela je vse znane dele sveta in postala svetovna. Z njo je prihajalo v Evropo veliko zlata in srebra. Z dotokom zlata in srebra je v Evropi dokončno prevladalo blagovno-denarno gospodarstvo; denar je postal izključno plačilno sredstvo. Po odkritju novega sveta smo dobili iz Amerike važni kulturni rastlini krompir in koruzo, tja pa so iz Evrope prepeljali konja in pšenico ter druga žita.

Renesančna palača v Rimu
(Palazzo della Cancelleria)

V kolonijah so novi gospodarji domačinom jemali zemljo in premoženje ter jih uporabljali za vsa dela. Pri tem so se odlikovali zlasti Španci, ki so do smrti izčrpavali indijansko prebivalstvo v rudnikih zlata in srebra ter na velikih posestvih. Ker je primanjkovalo delovne sile, so začeli v Ameriko dovažati črnce. Številne trgovske družbe so se ukvarjale s trgovino črn-

Razvoj jadrnic (Kolumbova ladja in ladja iz konca 18. stoletja)

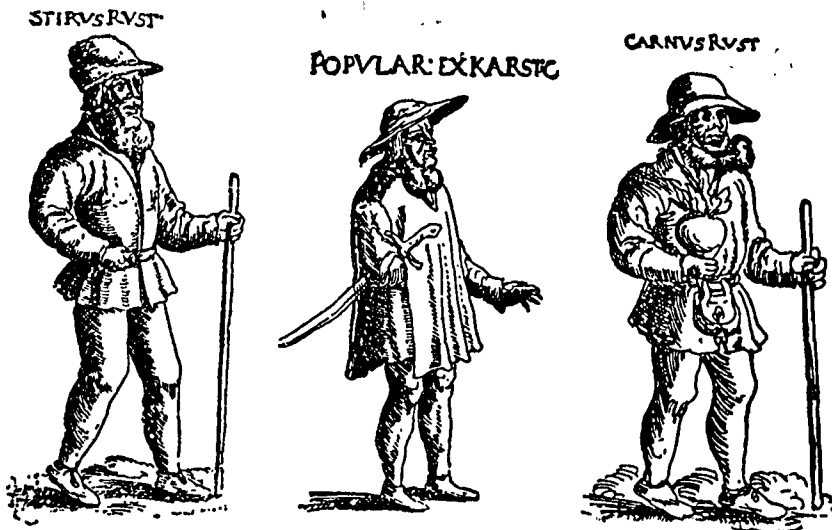
cev in pri tem bogato zaslužile. Z ladjami so prihajali oboroženi trgovci in njihove tolpe na afriško obalo, tam lovili in kupovali krepke mlade ljudi in jih vključene vozili v kolonije. Tako so prišli v Ameriko črnci, ki so morali dolga stoletja prenašati suženjstvo in si še danes niso priborili popolne enakopravnosti.

2. KMEČKI UPORI IN REFORMACIJA PRI NAŠIH NARODIH

Položaj slovenskega kmeta se poslabša. — Čim bolj se je širila uporaba denarja in se je razvijala trgovina, tem bolj so fevdalci pritiskali na kmeta. Za svoje razkošno življenje so potrebovali vedno več sredstev in so kmetu nalagali vedno nova bremena. Zato je že od srede 15. stoletja življenje podložnikov na Slovenskem postajalo vedno težje. Dajatve in služnosti so bile sicer zapisane v posebnih knjigah — urbarjih, toda plemiči se tega niso držali. Jemali so zvrhane mere dajatev in uvajali stare, že pozabljene, ali pa povsem nove. Dajatve v denarju, ki jih je doslej podložnik po večini plačeval, so fevdalci spreminjali zopet v naturalne, ker so za žito dobili več denarja, kakor pa jim ga je kmet dajal. Vrednost denarja je namreč v tem času padala, a cene rasle. Plemiči so tudi povečevali obseg polj, ki so jih zanje morali obdelovati podložniki. Tlaka je zato naglo rasla. V začetku 16. stoletja je narasla že na okoli 200 dni na leto. Ker je kmet delal tlako na graščakovih njivah, je seveda svoja polja zanemarjal. Velikokrat so kmetje umirali od lakote ali so jih morale kužne bolezni. Plemiči pa so živeli razkošneje, zidali palače v mestih in zapravljali veliko denarja za svoje zabave.

Fevdalci so izkoriščali svoje podložnike še na druge načine. Dajali so jim svojo živino in celo pse v rejo; za žival, ki je poginila, pa so zahtevali visoko plačilo. Kmetje so morali prodajati pridelke predvsem svojim gospodom ali pa od njih kupovati drugo blago za ceno, ki so jo ti zahtevali. Podložnik je bil popolnoma izročen samovolji plemstva.

Skoraj stalni, iz leta v leto se ponavljajoči turški napadi so bedo in izkoriščanje podložnikov še povečali. Turki so ropali, uničevali setve, požigali vasi, ubijali ljudi ali jih vodili v suženjstvo. Toda plemčji tega niso upoštevali. Prelagali so celo dajatve in

Slovenski kmetje v 16. stoletju

tlako ubitih ter odpeljanih kmetov na njihove sosede. Kmetje so morali zidati utrdbe svojim gospodom in popravljati mestna obzidja, da so lahko vzdržala turške napade. Na pleča podložnih kmetov so padla tudi bremena za obrambo pred Turki, prav tako pa bremena, ki so bila združena z nastankom državnih uradov in povečanjem najemniške vojske. Davke, s katerimi je vladar dobival del sredstev za plače svojih uradnikov in najemniško vojsko, je namreč plačeval predvsem kmet.

V takih razmerah so se zelo poslabšali odnosi med plemiči in podložniki. Svojim gospodom, državi in cerkvi je moral kmet dajati sedaj več kakor polovico vsega, kar je pridelal. Nasilja fevdalcev pa so njegovo življenje še poslabšala. Podložniki v takem položaju niso mogli več živeti in bremen niso hoteli več prenašati. Rešitev so videli v oboroženem boju in začeli so se upirati. Tako se je začelo obdobje kmečkih uporov.

Meščani postajajo nezadovoljni. — Tudi življenje meščanov se je v tem času v marsičem spremenilo. Tuji bogatejši trgovci iz južne Nemčije in Italije so izpodrivali naše. Prevzemali so jim trgovino z najbolj dobičkanosnim blagom, kot n. pr. z živim srebrom, železom in drugimi kovinami, s platnom, tudi z živino in žitom. Meščani v naših mestih so izgubljali trgovino in z njo zaslužek. Prav tako so tuji trgovci in podjetniki postajali lastniki fužin in rudnikov na Slovenskem.

Nadalje so trgovino zelo ovirali turški vpadi; prodiranje Turkov na Hrvatsko in Ogrsko pa je skoraj popolnoma onemogočilo trgovino s temi kraji. Tudi kmečka trgovina in obrt na podeželju ni bila po volji meščanom, ki so hoteli imeti vse to v svojih rokah. Zato jim ni bilo po godu, da se je duhovščina in cerkev vmešavala v trgovske posle. Meščani so vedno bolj glasno tožili, da zaradi vsega tega izgublajo kruh izpred ust. Želeli so, naj bi se vse uredilo tako, kakor bi bilo za njih dobro in koristno.

Nejevolja proti cerkvi raste. — Cerkev je do tega časa pridobila velika posestva in postala pravzaprav največji fevdalec. Imela je tudi ogromno drugega bogastva. Na papeškem dvoru je vladalo razkošje in razuzdanost. Včasih so bili kar po trije papeži naenkrat in so se bojevali za vodstvo. Tudi med visoko duhovščino je vedno bolj prevladoval pohlep po denarju in bogastvu. Živela je kakor svetno plemstvo in se udajala zabavam in igram. To je bilo še tem laže, ker so na najvišja cerkvena mesta kot n. pr. za nadškofe, škofe in podobno, prihajali ljudje iz plemiških vrst, čeprav niso bili prej duhovniki. Cerkvene službe so namreč kupili za denar. Mnogi cerkveni dostojanstveniki so si pridobili tako tudi po več služb in imeli od njih veliko dohodkov.

Nižja duhovščina pa je živela slabo in je bila povečini zelo neizobražena. Ker je imela premalo sredstev za življenje, se je preživljala tudi na ta način, da se je lotila gostilničarstva in trgovine. Gostilne so duhovniki odpirali kar v župniščih. Povečevali so tudi cene za razna cerkvena opravila, ki so jih storili vernikom (pogreb,

poroka itd.), Zaradi tega so bili prizadeti zlasti kmetje. Duhovniki so se proti cerkvenim pravilom in navadam ženili, imeli otroke in zanemarjali svoj posel. Redovniki niso bili nič boljši in mnogi so tudi ušli iz samostanov.

Zaradi takih razmer je rasla nejevolja proti cerkvi tudi na Slovenskem pri vseh razredih tedanje družbe. Vedno močneje je odmeval klic: cerkev je treba preurediti in napake v njej popraviti. Gibanje, ki se je v začetku 16. stoletja začelo s ciljem, da se uredi razmere v cerkvi, imenujemo *reformacija* (*reformatio*, v lat. jeziku — *obnovitev*, *preosnova*).

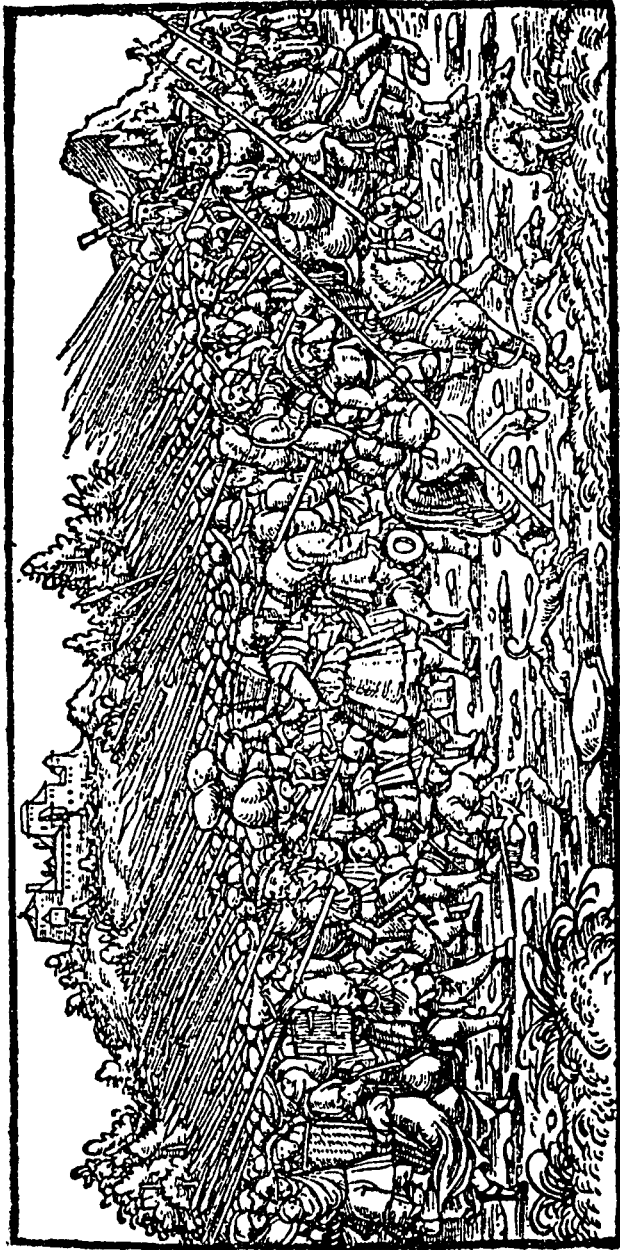
16. stoletje je torej čas velikih kmečkih uporov in reformacije, ki so močno razburkali naše dežele.

Veliki slovenski kmečki upor. — Prvi veliki kmečki upor je bil že leta 1478 na Koroškem. Kmetje so se zvezali v kmečko zvezo ali »punt« (od nemške besede *der Bund* — zveza). Upor je hitro zajel skoraj vso slovensko Koroško. Neki sodobnik je zapisal takrat, da je kmečka zveza narasla tako hitro kakor hudournik ob nevihti. Na nesrečo pa so prav tedaj vdrli na Koroško Turki in uporne kmete premagali oziroma razgnali. Po odhodu Turkov so se fevdalci maščevali: mnoge kmete so pobili in jim vzeli vse premoženje.

Leta 1515 pa so se kmetje zopet uprli. Upor je sprožilo nasilje kočevskega graščaka Jurija Turna. Ko so ga kmetje skupaj z njegovim oskrbnikom ubili, je povsod zavrelo. Ob koncu meseca marca je upor zajel že velik del Kranjske in število upornikov je naraslo na 20.000. Kmalu se je upor razširil tudi na Koroško in na Štajersko. Nezadovoljni kmetje so se povsod povezovali v kmečke zveze. Vendar niso imeli skupnega vodstva in so se bojevali v vsaki deželi zase. Upor, ki je zajel vse slovensko ozemlje razen Goriške, imenujemo *veliki slovenski upor*.

Podložniki so zahtevali, naj se ukinejo vse nove dajatve, ki so jim jih naložili plemiči, in naj se zmanjša tlaka. Skratka, niso hoteli dajati drugega kakor tisto, kar je bilo zapisano v urbarjih. To so bile njihove stare »pravice«. Zato je bilo njihovo geslo boj za »staro pravdo«.

Kmetje so mislili, da jim bo vladar pomagal v tem boju proti plemiškemu nasilju. Poslali so svoje poslance na dvor k cesarju Maksimiljanu. Toda cesar je obljubil le to, da bo posredoval pri plemičih. Zahteval pa je, naj uporni kmetje odlože orožje in se vrnejo na svoje domove. Zato so kmetje začeli napadati gradove, jih požigati in rušiti. Prestrašeni fevdalci so bežali v utrjena mesta. Turjaški grof je tedaj dejal, da so plemiči brez moči proti kme-

Kmečka vojska na pohodu

Ujeti uporni kmetje

tom, da so jih ti oropali in pregnali. Podložniki se tedaj niso več zadovoljevali samo s »staro pravdo«. Hoteli so postati svobodni in odpraviti vse fevdalne vezi. Njihov boj je bil boj proti fevdalnemu redu.

Prestrašeno plemstvo je medtem počasi zbiralo vojsko. Svoje oddelke jim je poslal na pomoč tudi cesar. Proti koncu meseca junija je začela plemiška vojska nastopati proti upornim kmetom. Sedaj so se pokazale vse slabe strani upora, ki ni imel skupnega vodstva. Najprej je bil strt upor na Koroškem. Poveljnik plemiške vojske Jurij Herberstein je nato premagal tudi spodnještajerske upornike v bitki pri Celju. Tu je padlo v boju okoli 2000 kmetov. Proti koncu meseca julija je prišla na vrsto še Kranjska, kjer so kmetje še vedno napadali in rušili gradove. Toda ko je plemiška vojska prekoračila Savo, so se uporniki razšli brez boja. Tako se je končal upor, ki je trajal štiri mesece in je v njem sodelovalo okoli 80.000 kmetov.

Po zadušenem uporu so plemiči za kazen pobijali kmete, jih kakor Turki natikali na kole ali obešali, jim rezali nosove, jezike ali roke, da bi bili v opomin poznejšim rodovom. Povsod so požigali kmetije in ropali kmečko premoženje. Naložili so podložnikom tudi nov davek, »uporniški novčič«. Kmetje so nadalje morali popraviti vso škodo, ki jo je plemstvo utrpelo med uporom.

Upor hrvatskih in slovenskih kmetov leta 1573. — Medtem je podobno kakor v Sloveniji tudi kmet na Hrvatskem vedno huje trpel pod plemiškim jarmom. Kmetov položaj je bil tako slab, da je celo neki plemič tedaj zapisal, da ravnajo na Hrvatskem s kmeti kakor z živino. Najhujši nasilnik je bil Ferenc Tahí, ki je imel posestva v Stubici in Susedgradu v Hrvatskem Zagorju ter Statenbergu na Štajerskem. Vsakogar, ki se je upiral njegovim zahtevam, je dal preteptati ali zapreti. Na ta način je pohabil in celo usmrtil veliko podložnikov.

Na njegovih posestvih so se kmetje najprej uprli. Tako so Tahijeve grozodejstva že poleti 1572 sprožila upor v Susedgradu. V januarju naslednjega leta so se uprli kmetje na vseh Tahijevih posestvih. Pridružili pa so se jim tudi drugi podložniki po Hrvatskem Zagorju, in Posavini. Z njimi so bili tudi povezani slovenski kmetje na Štajerskem, Dolenjskem, Notranjskem in Gorenjskem, vezi pa so segale celo v Istro in Medjimurje.

Upor se je dolgo pripravljala in je bil dobro organiziran. Vodja upora je bil Matija Gubec, ki so mu pomagali še drugi. Za poveljnika vojske pa je bil postavljen Ilija Gregorič. Kmetje so hoteli odpraviti vse dajatve in obveznosti ter se otresti fevdalnega gospostva. Mislili so uvesti splošno plačevanje davkov in vojaško dolžnost. Nameravali so odpraviti mitnine in carine, da bi lahko svobodno trgovali. V Zagrebu pa so mislili po zmagi nad fevdalci osnovati svojo vlado. Ta bi odredjala in pobirala splošne davke ter skrbela za obrambo pred Turki. Od duhovnikov so zahtevali, naj

Plemiško maščevanje: obsodba, mučenje in usmrnitev

opravljajo le svoje cerkvene posle in naj s prižnic ne zagovarjajo fevdalcev in ne branijo dajatev.

Kmetje so imeli pripravljen tudi vojaški načrt. Jedro vojske je ostalo v Stubici pod poveljstvom Matije Gubca. Del vojske je šel čez Savo z nalogo, da bi podprl upor južno od te reke. Drugi del pod Gregoričevim vodstvom pa je šel proti Brežicam in Krškemu. Na slovenskih tleh se je ta oddelek kmečke vojske zopet delil in vsak ob svoji poti zbiral uporne kmete. Nazadnje naj bi se vsa kmečka vojska zbrala in udarila na Zagreb. Toda oddelek, ki je šel na Hrvatsko južno od Save, je bil premagan. Pri Krškem pa je bil potolčen tudi oddelek, ki naj bi šel na Dolenjsko. Medtem je šel Gregorič s svojim delom vojske proti Sevnici, kjer je zvedel

Matija Gubec na morišču

za poraz pri Krškem. Zato se je hotel čimprej povezati s spodnještajerskimi uporniki. Toda ti so se razkropili zaradi vesti, da so v deželo pridrli Turki. Gregorič se je sedaj obrnil proti Zagorju, da bi se združil z vojsko v Stubici. Toda pri Bistrici ob Sotli ga je dohitela plemiška vojska in njegov oddelek premagala.

Že naslednji dan (9. februarja) je hrvatska plemiška vojska pod vodstvom bana Draškovića napadla uporne kmete tudi pri Stubici. Štiri ure so se kmetje junaško borili proti mnogo bolj oboroženim plemičem. Zdelo se je celo nekaj časa, da bodo kmetje zmagali. Toda nenaden napad najemnikov je kmečke borce zmedel in doživeli so krvav poraz. Več tisoč podložnikov je po trdovratnem

boju obležalo na bojišču. Raje so izbrali junaško smrt, kakor pa življenje v tlačanstvu. Matijo Gubca in druge voditelje, pozneje še Ilijo Gregoriča, so plemiči ujeli.

Zopet so se plemiči maščevali. Matiji Gubcu so v svarilo drugim, da se ne bi upirali, postavili na glavo železno krono, ki so jo v ognju močno segreti. Potem so ga vodili po ulicah in ga ščipali z razbeljenimi kleščami. Okoli stoječi so zasmehljivo vzklikali »kmečkemu kralju«. Nato so ga privezali še na štiri konje, ki so potegnili vsak na svojo stran in Gubca raztrgali. Tako je bil v krvi zaduščen tudi ta upor, v katerem so se povezali hrvatski in slovenski kmetje.

Vendar je bilo na Slovenskem in Hrvatskem v naslednjih stoletjih še veliko uporov. Na slovenskem na primer upor leta 1635, ki je zajel obširno ozemlje. Uporni kmetje so požgali mnogo gradov, še več pa jo jih osvojili. Večja upora sta bila tudi na Tolminskem. Prav tako so se upirali kmetje na Hrvatskem ter se kljub porazom še in še dvigali v boju proti fevdalcem.

Boj tlačanih kmetov proti svojim gospodarjem ima velik pomen v razvoju slovenskega in tudi hrvatskega naroda. Kmečki upori, čeprav so jih plemiči zadušili, so namreč rušili gospostvo fevdalcev in slabili njihovo moč ter fevdalni

red sploh. Hkrati pa se je v njih kazala težnja kmečkih množic za svobodo in pripravljenost na boj, da bi jo dosegli.

Začetek reformacije. — Obenem s kmečkimi upori je naše dežele pretresla tudi reformacija. Reformacijske misli so se k nam širile iz Nemčije. Prinašali so jih študenti, ki so hodili na nemške univerze, dalje rokodelski pomočniki, trgovci, rudarji in drugi. Z njimi je prihajal tudi Lutrov nauk.

Martin Luter (1483—1546)

Trgovanje z odpustki v začetku 16. stoletja

Martin Luter je bil začetnik reformacije v Nemčiji. V domačem kraju je leta 1517 nabil na cerkvena vrata list s 95 točkami, v katerih je javno napadel papeža, cerkvene razmere in tudi nekatere verske nauke, posebej je grajal prodajanje odpustkov. Duhovniki in menihi so namreč na papežev ukaz za denar odpuščali kazni, ki naj bi jih ljudje za svoje grehe trpeli po smrti. Ko ga je papež preklel in izobčil, se je Luter odvrnil od Rima in ustanovil samostojno cerkev. Učil je, da je ves verski nauk zapisan v sv. pismu in da je treba verovati samo to, kar je zapisano v njem. Zato se njegova vera imenuje tudi evangelijska vera. Zahteval je, naj vsak vernik bere sv. pismo v svojem jeziku. Tega cerkev do tedaj ni dovoljevala. Obsojal je dalje cerkveno bogastvo in nastopal proti razkošju bogoslužja, proti romanjem in božjim potem. Lutrovi pristaši so se imenovali protestanti. Hkrati z Lutrom so nastopali tudi nekateri drugi reformatorji in reformacija je poleg Nemčije zajela še velike dele Evrope (skandinavske dežele, Anglijo, Francijo, Švico, Češko, Ogrsko in dr.).

Na Slovenskem so se novega nauka že zelo kmalu prijemali meščani in plemiči. Tudi precej duhovnikov je sledilo novemu gibanju. Mnogi pristaši Lutrove vere so svoje prepričanje v za-

četku še skrivali. Toda sredi 16. stoletja je priznala novo vero že ogromna večina plemstva in meščanstva. V mestih niso sprejeli novega nauka le najnižji sloji, ki niso hoteli slediti osovraženim bogatim meščanom.

Tudi kmečke množice se niso v večjem številu priključile protestantski veri. Še največ protestantov na podeželju je bilo na nekaterih cerkvenih posestvih in pa v Prekmurju, ki je bilo pod Ogrsko, kjer je plemstvo vsililo kmetu novo vero. Kmet namreč ni hotel iti v gibanje, ki se mu je priključilo plemstvo in ki ni podpiralo kmetov. Saj se še niso zacelile rane, ki so mu jih prizadejali plemiči v času upora. Pač pa so kmetje že med upori zahtevali pravico, da bi sami postavljali župnike po svoji volji. Reformacijo so razumeli po svoje in so od nje pričakovali svobodo in enakost. Tega pa v reformaciji, v katero je šlo plemstvo, ne bi dosegli. Zato so se raje priključevali tistim verskim ločinam, katerih verski nauki so to obljubljali.

Vodstvo v reformaciji je prevzelo plemstvo, ker so bila mesta na Slovenskem majhna in meščanstvo slabotno. Plemiči so vodili tudi novoustanovljeno slovensko protestantsko cerkev.

Na Hrvatskem se novi nauk ni močno razširil. Boj s Turki na življenje in smrt tega ni dopuščal. Zato so bili protestanti predvsem le redki plemiči v Hrvatskem Zagorju in Medjimurju. Ti so nato prisilili v novo vero tudi del svojih podložnikov. Največji podporniki protestantske vere so bili grofje Zrinjski. V Nedeljišču so nekaj časa celo vzdrže-

Primož Trubar (1508—1586)

vali tiskarno za tiskanje protestantskih knjig v kajkavskem narečju.

Primož Trubar. Delo naših reformatorjev. — Najbolj vnet razširjevalec novega nauka in pglavitni reformator na Slovenskem je bil Primož Trubar. Bil je sin podložnika iz Raščice, vasi blizu Turjaka na Dolenjskem. Novega duha se je navzel, ko se je v Trstu šolal pri škofu Petru Bonomu. Škof Bonomo je namreč obsojal razmere v cerkvi in zagovarjal reformacijo. Prebiral je tudi protestantske knjige in jih razlagal svojim učencem. Ko je Trubar postal duhovnik, je pridigal proti zidanju cerkva, nastopal proti romanjem, božjim potem in čaščenju svetnikov. Kmalu je Trubar prišel v Ljubljano, kjer je postal pridigar v stolnici. Zaradi nove vere pa je moral bežati iz domovine. Zatekel se je v Nemčijo.

Vendar tudi tukaj ni pozabil na svoje ljudstvo. Kot kmečki sin je poznal njegovo trpljenje in bedo, videl pa je tudi njegovo veliko zaostalost. Zato mu je hotel pomagati in ga dvigniti iz nje. Vabil je k temu delu tudi druge in jih neprestano vzpodbujal. Toda pri tem delu so naleteli na velike težave. Da bi ljudstvo bralo sv. pismo v svojem jeziku, kakor je zahtevala nova vera, so ga morali šele naučiti brati in pisati ter so morali verske knjige v slovenskem jeziku šele napisati. Zato je Trubar leta 1550 izdal v Nemčiji prvi dve slovenski knjigi: »Abecednik« in »Katekizem«. Nato pa so se leto za letom vrstile knjige, ki so služile širjenju protestantske vere in bogoslužju.

Slovenski protestantski pisci so napisali okoli 50 knjig. Adam Bohorič je napisal tudi prvo slovnico slovenskega jezika in uredil pravopis, ki se po njem imenuje bohoričica. Uporabljali so ga vse do srede 19. stoletja. Višek delovanja so dosegli protestantski pisci v prevodu svetega pisma, ki ga je v slovenski jezik prevedel Jurij Dalmatin l. 1584. Z vsem tem delom so naši reformatorji dvignili slovenščino do veljave, kot so jo imeli drugi jeziki, v katerih so se že prej tiskale knjige. Slovenci smo z delom Trubarja in drugih reformatorjev dobili svojo književnost in knjižni jezik. Pisali so predvsem v narečju, ki ga govore na Dolenjskem, kjer je bil Trubar doma. Te knjige so brali na vsem slovenskem ozemlju.

Trubar je s pomočjo štajerskega plemiča Ungnada ustanovil tudi tiskarno v Urachu na Nemškem. V njej so tiskali najprej slovenske, nato pa tudi hrvatske knjige v cirilici, glagolici in latinici. Pri tem sta sodelovala najvažnejša hrvatska reformatorja Štefan Konzul in Antun Dalmata, ki sta prevajala Trubarjeve in druge pro-

testantske knjige na hrvatski jezik. Knjige so na skrivaj pošiljali v naše dežele. Tovorili so jih zlasti trgovci, največkrat v sodih, ki so imeli dvojne stene.

Protestantsko tiskarno smo imeli tudi v Ljubljani (1575 do 1580). Bila je sploh najstarejša tiskarna na slovenskih tleh. Posebno skrb pa so Trubar in njegovi sodelavci posvečali šolstvu.

Antun Dalmata († okoli 1579)

Ustanavljali so osnovne šole in v njih so protestanti učili otroke brati in pisati. Najvišja šola je bila tako imenovana stanovska šola v Ljubljani, kjer so slovenski jezik uporabljali le prvo leto, sicer pa je bil pouk v nemščini in latinščini. V tistem času so nastale

na Slovenskem tudi prve knjižnice. Imeli so jih protestantski šolniki in duhovniki. Slovenci smo torej v času reformacije stopili v krog drugih kulturnih evropskih ljudstev.

Višek reformacije. — Habsburžani, ki so vladali v slovenskih deželah, so ostali zvesti rimskokatoliški cerkvi in papežu ter preganjali novo vero. Postali so namreč tudi vladarji v Španiji

in se okrepili v Italiji, kjer se reformacija ni uveljavila. Poleg tega je na odločitev Habsburžanov vplivalo tudi dejstvo, da jim je cerkev pomagala v boju proti Turkom in jim dajala veliko denarno pomoč. Vendar v začetku niso mogli odločno nastopiti proti protestantom. Bili so namreč vedno v denarni stiski, ker so za boj proti Turkom in za organizacijo obrambe potrebovali veliko sredstev. Te so lahko dobili predvsem z izrednimi davki; nje pa je dovoljevalo plemstvo na stanovskih zborih. Protestantski stanovi so to izrabili in dovoljevali nove davke samo, če je deželni knez popuščal v verskih zadevah. Zaradi tega je moral nadvojvoda Karel, ki je vladal v slovenskih deželah, l. 1578 v Brucku priznati versko svobodo stanovom vseh naših dežel. V mestih Gradcu, Ju-

W G E M S I O

uenzom / Gnado / Wyr / Wyl
 host inu prauu Sposna
 ne boshye / skusi Jev
 susa Christusa
 prossim.

L Vbi kerzheni/
 ki / Jest sem / lete
 stuke is suetiga
 pisma (inu nih
 islage vte peis/
 ni shloshene) katere vsaki sastop
 ni zhlouit / kir hozhe vnebu pryti
 ima veiditi inu dershati / haim
 tudi to litanio inu ano pridigo /
 vle te buquice / pustill prepisati
 vna shiesig / Bogu nazhast inu
 hdozbrumu vsem mladim tar
 preprostim ludem nashe desher
 le. Sakai is tih / se vsaki lahku
 X iii

Prva stran Trubarjevega »Katekizma«
 v slovenskem jeziku

denburgu, Celovcu in Ljubljani pa je dovolil protestantske šole in bogoslužje. Reformacija v slovenskih deželah je s tem dosegla višek.

Medtem je bila organizirana tudi posebna slovenska cerkev s superintendentom (škofom) na čelu. Prvi je opravljal to službo oče slovenske književnosti Primož Trubar, ki so ga stanovi poklicali iz Nemčije. Toda zaradi preganjanja je moral zopet kmalu zapustiti domovino in iti nazaj v Nemčijo, kjer je leta 1586 tudi umrl.

Ungnadova tiskarna v Urachu

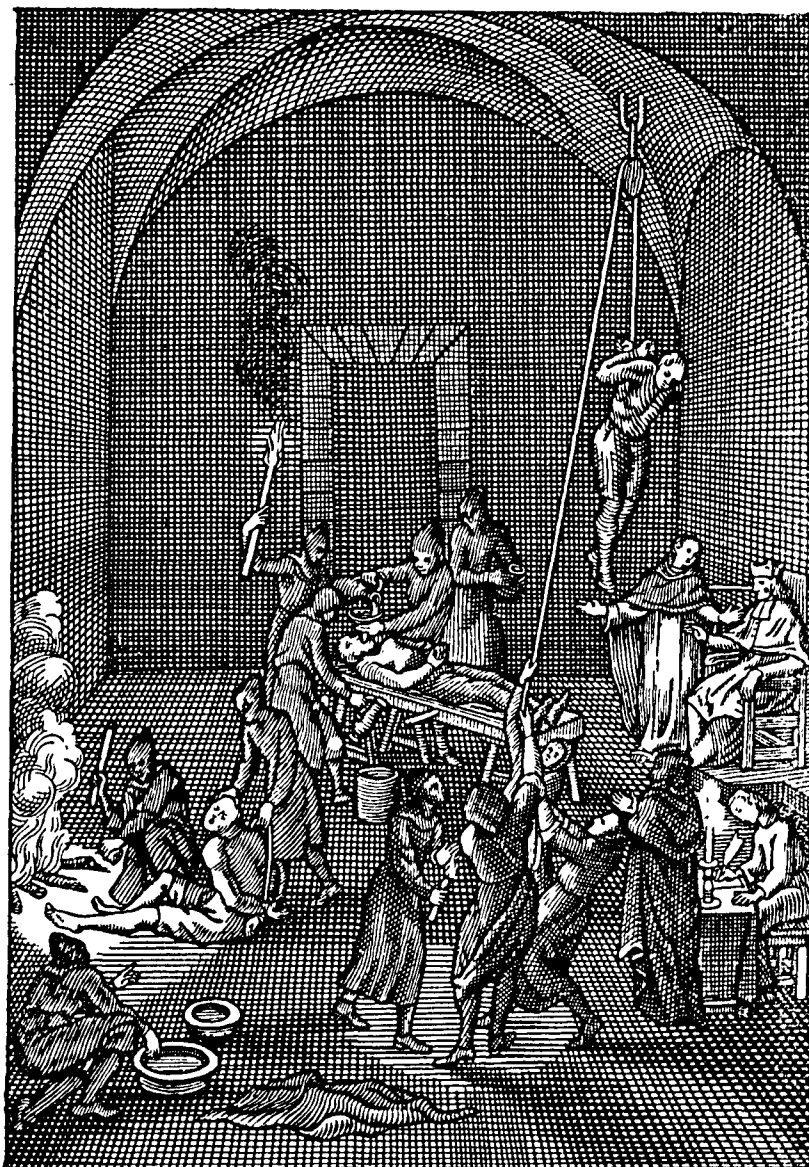
Protireformacija in zmaga katoliške reakcije. — Katoliška cerkev je vso dobo reformacije nastopala proti »krivovercem«. Pri tem so ji pomagali katoliški vladarji zlasti pa Habsburžani, ki so vladali v Nemčiji, Španiji ter v Avstriji, na Češkem in Ogrskem. V boju proti »krivovercem« so obnovili tudi posebna verska so-

dišča — inkvizicijo, na katerih so izsilili obtožencem priznanje »krivde« tako, da so jih grozno mučili. Obsojene so zlasti radi sežigali na grmadah. Inkvizicija ni preganjala samo »krivovercev«, ampak tudi učenjake (glej str. 8).

Ta boj proti »krivovercem« in napredku imenujemo protireformacija. V njej se je zlasti odlikoval nov meniški red — jezuiti. Ustanavljali so šole in v njih vzgajali mladino v pokorne katolike, polne sovraštva do vsega, česar ni dovoljevala cerkev. V mnogih deželah, ki jih je zajelo novo gibanje (v Franciji, delih Nemčije, na Češkem, v avstrijskih deželah itd.) so reformacijo zadržali in v njih zopet obnovili oblast rimskokatoliške cerkve in papeža.

Kmalu po bruškem zboru je tudi nadvojvoda Karel začel odločneje nastopati proti protestantom v svojih deželah. Povsod je oviral njihovo delo. Poklical je jezuite, ki so se naselili v Gradcu in še nekaterih drugih mestih, med njimi tudi v Ljubljani. Karlov naslednik Ferdinand je začeto delo nadaljeval. Turški vpadi na Slovensko so namreč tedaj prenehali in vladar je imel bolj proste roke za nastop proti protestantom. Najprej je izgnal iz svojih dežel protestantske duhovnike (predikante) in učitelje. Protestantsko šolstvo in cerkev sta bili tako uničeni. Kmalu za tem je udaril po meščanstvu. Zahteval je, naj se povrnejo v staro vero ali pa se izselijo. Ustanovil je tudi posebne »verske komisije« za vsako deželo posebej, ki naj bi izvedle protireformacijo. Na Kranjskem jo je vodil ljubljanski škof Hren. Komisije, sestavljene iz duhovnikov, je spremljalo močno vojaško spremstvo. Hodile so po deželi iz kraja v kraj in povsod rušile protestantske cerkve in pokopališča ter tako še mrtvih niso pustile na miru. Ko je komisija prišla v mesto, je vojaško spremstvo zastražilo mestna vrata, vsi meščani pa so se morali zbrati na trgu. Škof jih je pozval, da se vrnejo nazaj v katoliško vero. Kdor se ni hotel ukloniti, je moral zapustiti deželo. Komisija je hotela uničiti vse sledove protestantizma, tudi knjige. Zato jih je povsod sežigala; samo v Ljubljani so jih požgali enajst voz. V mestih in vaseh so ostali le še prikriti protestanti.

Ferdinand je nato čakal ugodno priliko, da obračuna tudi s plemstvom. To je dobil, ko je v Nemčiji začela tako imenovana tridesetletna vojna med protestanti in katoliki (1618—1648). Leta 1628 je zapovedal, da se morajo plemiči v enem letu odločiti za prestop v katoliško vero ali pa zapustiti dežele. Okoli 800 plemiških družin je tedaj zapustilo slovensko ozemlje.

Inkvizicija na delu

Tudi na Hrvatskem je bila reformacija zatrta v začetku 17. stoletja. Takrat so v saboru sprejeli sklep, da je na Hrvatskem dovoljena samo katoliška vera in bogoslužje.

Sklep. — Reformacijo so torej s silo zadušili in so se do danes obdržali protestanti le v nekaterih vaseh na Koroškem in v Prekmurju. S tem so za daljši čas preprečili prej tako živahno knjižno delo in kulturno rast slovenskega ljudstva (katoliška duhovščina je do leta 1678 napisala samo nekaj slovenskih knjig). Vendar je poglobitna pridobitev ostala. Reformacija je dala slovenskemu ljudstvu knjižni jezik in književnost. Z njo so Slovenci stopili v krog drugih kulturnih ljudstev v Evropi (tedaj so slovenske dežele dobile še prvo tiskarno, knjižnice in se je organiziralo slovensko šolstvo). Reformacija je torej povezala slovensko ljudstvo s skupnim knjižnim jezikom in knjigami, ki so jih brali v vseh slovenskih deželah, in je odprla Slovincem pot v lastno kulturo.

Protireformacija pomeni tudi zmago vladarja nad plemstvom in odslej so vladarji vedno bolj utrjevali svojo oblast.

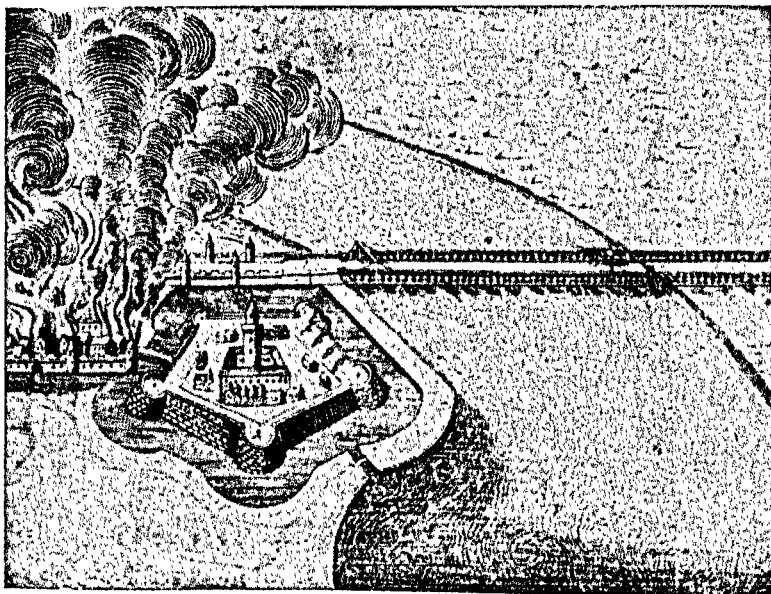
3. HRVATI PO BITKI PRI MOHAČU

Izvolitev Habsburžana za kralja. — Po bitki pri Mohaču so ostale ogrske dežele in Hrvatska brez vladarja prav v času največjih turških vpadov v Srednjo Evropo. Po dednih pogodbah bi moral v teh deželah zavladati Ferdinand Habsburški. Toda plemstvo ni hotelo nič slišati o nasledstvu, ampak si je lastilo pravico, da si samo voli vladarja. Večji del ogrskega plemstva je izvolil za svojega vladarja plemiča Ivana Zapoljo. Le manjši del plemstva iz zahodne Ogrske se je odločil za Ferdinanda.

Tudi na Hrvatskem glede kraljeve osebe niso bili enotni. Del plemstva je v začetku leta 1527 izbral Ferdinanda za hrvatskega kralja, ker jim je obljubil, da bo branil meje pred Turki. Drugi del plemstva pa je nekaj dni pozneje priznal Zapoljo za vladarja.

Med obema tekmečema za prestol se je vnel boj, v katerega so na obeh straneh posegli tudi hrvatski plemiči. Šele ko je v bojih padel Krsto Frankopan, vodja Zapoljinih pristašev, so vsi hrvatski plemiči priznali Ferdinanda za kralja. Odslej dalje so na Hrvatskem vladali Habsburžani vse do nastanka Jugoslavije 1. 1918.

Sulejmanove vojne in osvajanja. — Te boje za prestol na Ogrskem in Hrvatskem so Turki izkoristili za nova osvajanja.

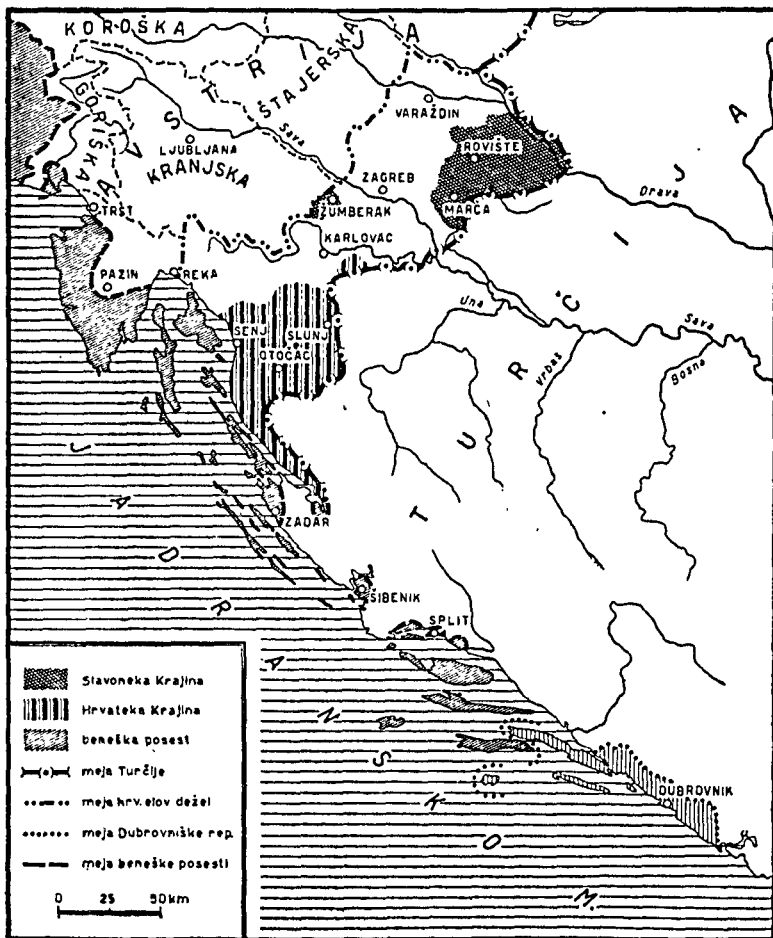

Osijek in Sulejmanov most čez Dravo

Leta 1527 so osvojili Liko in Krbavo, leto pozneje pa še Jajce in Banjaluko. Tedaj se je turški sultan Sulejman na Zapoljini strani vmešal v ogrske zadeve. Zasedel je Budim in ga dal njemu. Nato je udaril še na Dunaj in ga leta 1529 oblegal, vendar mesta ni mogel zavzeti.

V bojih, ki so se nadaljevali na Hrvaškem, so Turki osvojili velik del Slavonije in trdnjavo Klis. Ferdinand je tedaj stopil v vojno, da bi potolažil nezadovoljno hrvatsko plemstvo. Toda njegova vojska je doživela strahovit poraz; izgubil je tudi vse ozemlje med Dravo in Savo do izliva Une v Savo. Po Zapoljini smrti je Sulejman zasedel skoraj vso Ogrsko in jo spremenil v turško pokrajino.

Leta 1566 je Sulejman še enkrat poskusil bojno srečo in hotel osvojiti Dunaj. Zbral je veliko vojsko, jo opremil s topovi in se napotil na Ogrsko. Najprej je hotel osvojiti trdnjavo Siget, od koder je Nikola Zrinjski neprestano napadal Turke. Po mnogih napadih je bila trdnjava že skoraj povsem porušena, toda Zrinjski je pozive, naj se preda, odločno zavračal. Zbral je svoje

Hrvatska in sosednje dežele ob koncu 16. stoletja

še žive branilce, odprl trdnjavska vrata in planil na Turke, jih mnogo pobil, toda padel tudi sam in vsi njegovi spremljevalci.

Že med obleganjem Sigeta je umrl Sulejman, a so vojakom prikrivali njegovo smrt, dokler ni padla trdnjava. Turki zaradi sultanove smrti niso nadaljevali vojne in so se vrnili domov.

Vendar so Turki do konca 16. stoletja osvojili na Hrvatskem še precej ozemlja. Meja proti Turčiji je potekala skoraj v ravni

črti od Drave blizu Djurdjevca na Savo pod Siskom, šla je nato proti Korani, tekla po njej do Slunja in zavila nato v velikem loku na Velebit, ter se je končala ob ustju Zrmanje, kjer je bila hrvatsko benečansko turška meja. Troimensa kraljevina je imela tedaj najmanjši obseg. Hrvatsko plemstvo je govornilo, da so ostali od njihove države samo ostanki ostankov.

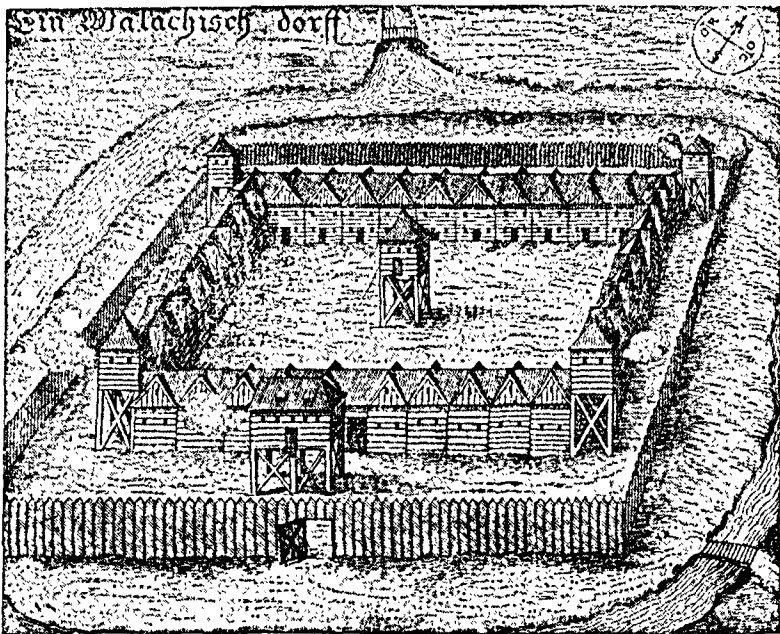
Posledice turških vojn. — Po neprestanih bojih so bili celi deli hrvatskega ozemlja popolnoma opustošeni. Vasi so bile požgane in prebivalci pobiti ali odpeljani v turško suženjstvo. Kordun in Liko so tedaj imenovali »Pustinjo«. V opustošene kraje še svobodne Hrvatske so se naseljevali begunci iz ozemlja, ki je bilo pod Turki. Prebivalstvo se je tako zelo pomešalo. Nazadovalo je poljedelstvo in opustela polja so služila v precejšnji meri za živinorejo. Mesta, kolikor jih je še bilo v notranjosti Hrvatske, so le še životarila. Trgovina je skoraj prenehala in upadala sta tudi obrt in rudarstvo.

V tej stiski sta se oba dela hrvatskega kraljestva (hrvatsko-dalmatinski in slavonski) tesneje povezala. Od srede 16. stoletja dalje sta imela skupni sabor in bana. V naslednjem obdobju se je na vse to ozemlje preneslo zemljepisno ime Hrvatska. Ime Slavonija je ostalo le za one dele, ki so bili pod turško oblastjo.

4. VOJNA KRAJINA

Začetki Vojne krajine. — Novi kralj Ferdinand je na izvolitvi obljubil hrvatskemu plemstvu, da bo branil meje pred Turki. Vendar je vladar posvetil več skrbi obrambi Hrvatske šele potem, ko se je proti sredi 16. stoletja njeno ozemlje že močno zmanjšalo. V posamezne utrjene kraje je postavljal posadke plačanih vojakov, za katere so prispevali denarna sredstva tudi stanovni slovenskih dežel. To področje se je začelo imenovati **Vojna krajina**.

Toda vojsko v Vojni krajini so v vedno večjem številu sestavljali uskoki. Tako imenujejo ljudi, ki so zaradi nasilja zbežali izpod turške oblasti in se naseljevali v sosednjih hrvatskih deželah (Hrvatski, Slavoniji in Dalmaciji). Že okoli leta 1530 so pribežali izpod turške oblasti prvi uskoki. Pozneje so prihajali v vedno večjem številu. Habsburški vladarji so jim podeljevali zemljo v opustošenih krajih ob meji. Zato pa so morali služiti kot vojaki. Uskoki so se naselili tudi ponekod na Slovenskem, predvsem v Beli Krajini in na Ptujskem polju.

Uskoška vas na Hrvatskem ob turški meji

Ferdinand je Vojno krajino razdelil na slavonsko med Dravo in Savo in na hrvatsko južno od Save. Manjše enote v njej so bile kapetanije. Poveljniki in oficirji v Vojni krajini so bili povečini nemški plemiči z avstrijskih in slovenskih dežel. Najprej je bila Vojna krajina podrejena Dunaju, leta 1578 pa je postal njen poveljnik nadvojvoda Karel, ki je vladal v slovenskih deželah. Karel je Vojno krajino še bolj uredil. Sedež hrvatske Krajine je postal novozgrajena trdnjava Karlovac, slavonske pa Varaždin. Vsakemu delu je poveljeval poseben general, ki ga je imenoval nadvojvoda.

Bitka pri Sisku in dolga vojna (1593—1606). — Vojna krajina se je že kmalu dobro obnesla. Le še redki turški oddelki so prodri skozi obrambno črto. Veliko preizkušnjo je prestala ob koncu 16. stoletja. Tedaj so začeli Turki zopet močnejše pritiskati na Hrvatsko. Leta 1593 je bosenski paša Hasan zbral veliko vojsko in hotel osvojiti Sisek in celo Zagreb. Sisku, ki se je odločno branil, so prišli na pomoč krajiška in hrvatska vojska ter močni oddelki

iz slovenskih dežel. Turki so bili pred Siskom premagani in mnogo jih je na begu utonilo v Kolpi. Med njimi je bil tudi Hasan paša. Z zmago pri Sisku so bili zaustavljeni turški vpadi na slovenske dežele, a zaključeno je bilo tudi turško prodiranje proti zahodu.

Zaradi poraza bosenskega paše pri Sisku je sultan napovedal cesarju vojno. Sultanova vojska se je bojevala predvsem na ogrski meji, medtem ko so bili na Hrvaškem le manjši boji. Vojna je trajala trinajst let, vendar nobena stranka ni dosegla večjih uspehov.

Položaj krajišnikov. — Uskoki so ostali po naselitvi na področju Vojne krajine osebno svobodni in so obdržali svoje domače kneze. Krajiške oblasti so jim podeljevale zemljo, morali pa so opravljati vojaško službo. Krajišniki so živeli v zadrugah in skupne posesti niso smeli ne deliti ne prodati. Travniki in gozd so služili potrebam cele vasi. Krajišniki so bili oproščeni vseh davkov in dajatev, morali pa so sami skrbeti za orožje. Podrejeni so bili strogi vojaški disciplini.

Toda že kmalu po naselitvi so hrvaški plemiči, nekdanji lastniki krajiške zemlje, zahtevali od krajišnikov dajatve in so jih hoteli spremeniti v svoje podložnike. Hrvatski sabor pa je vedno odločneje zahteval, naj se Vojna krajina podredi njemu in banu. Katoliška duhovščina jih je začela siliti v katoliško vero in hotela od njih desetino. Krajišniki so se vsem zahtevam plemstva, sabora in duhovščine odločno upirali. Govorili so, da raje umro, kakor da bi se podredili gospodi in papežu. Avstrijske oblasti so krajišnike v tem sporu podpirale, kajti Vojna krajina jim je dajala najboljše vojake.

Še več, vladar je krajišnikom leta 1630 celo znova potrdil njihove pravice v posebnem tako imenovanem »vlaškem zakonu«. V njem je krajišnikom zagotovil zemljo, ki so jo dobili ob naselitvi, in notranjo samoupravo pod domačimi knezi. Potrdil jim je pravico, da so sami postavljali sodnike, ki so jim sodili. Krajiški general jih je le potrdil. Vendar življenje krajišnikov ni bilo lahko. V Vojni krajini so se morali bojevati na lastne stroške in skrbeti za orožje. Tudi izven nje so se bili dolžni prehranjevati osem dni iz svojega. Morali so pomagati pri gradnji obrambnih postojank in drugih vojaških naprav. Izročeni so bili samovoljni nemških oficirjev in poveljnikov, ki so bili vedno bolj nasilni. Zahtevali so namreč, naj jim krajišniki grade hiše, obdelujejo zemljo, preskrbe drva in drugo za hišne potrebe. Dolžni so bili postavljati utrdbe, skrbeti za ceste, mo-

stove in druge javne zgradbe v Vojni krajini. Izkoriščati so jih začeli celo domače starešine, ki so postali oficirji v Krajini.

Pomen Vojne krajine. — Vojna krajina je do tega časa že postala posebno ozemlje, posebna dežela, popolnoma ločena od Hrvatske. V njej sabor in ban nista imela nobene oblasti več. Zaradi tega se je še bolj zmanjšal obseg že tako majhne Hrvatske. Pomagala je zavreti turške vpade in zadržati turško napredovanje na hrvatske in slovenske dežele. Pozneje pa je bila prava vojašnica habsburških vladarjev. Iz nje so dobivali najboljše vojake, ki so dolga stoletja pravavali za konist habsburške dinastije na vseh bojiščih v Evropi. Prav zaradi tega so vladarji vztrajno zavračali zahteve hrvatskega plemstva, naj bi se Vojna krajina zopet priključila Hrvatski. Iz istih vzrokov so tudi branili krajišnike pred plemstvom in cerkvijo. Vojno krajino so habsburški vladarji obdržali še dolgo potem, ko ni bilo več turške nevarnosti. Ukinili so jo šele leta 1881, ko je niso več potrebovali.

5. ZRINJSKO-FRANKOPANSKA ZAROTA

Vladarji povečujejo svojo moč na Hrvatskem. — Habsburški vladarji so že od vsega začetka svojega vladanja na Hrvatskem skušali povečati svojo oblast. Prizadevali so si, da bi čimbolj zmanjšali posebne pravice, ki jih je imela hrvatska država, sabor in plemstvo. Hrvatsko plemstvo se je temu sicer odločno upiralo, vendar je bil marsikdaj zaman ves napor. Vladarji so izrabljali veliko stisko v času turških napadov in dosegli precej uspehov. Tako se je mogel hrvatski sabor sestati samo, če ga je sklical vladar, a sklepal je le o kraljevih predlogih in jih sprejemal.

Hrvatsko plemstvo je bilo zaradi tega vedno bolj nezadovoljno, zlasti še, ker se jim je zdelo, da vladarji premalo pomagajo v boju proti Turkom. Plemstvo je namreč želelo, da bi vladar začel vojno, katere cilj naj bi bila osvoboditev vseh hrvatskih dežel, ki so bile pod Turki. A Habsburžani so se izogibali sporov in so s Turki skleпали premirja. Hrvatski plemiči so se tedaj spraševali: »Mar še potrebujemo vladarja, ki mu ni skrb za nas?«

Zrinjsko frankopanska zarota. — Leta 1663 se je Avstrija vendar zapletla v vojno s Turčijo. Boji so bili na Hrvatskem in Ogrskem. Hrvatski ban Nikola Zrinjski in njegov brat Peter

sta večkrat premagala Turke. Glavna bitka pa je bila blizu Monoštra na Ogrskem, kjer so bili Turki premagani. Hrvatsko in ogrsko plemstvo je pričakovalo, da se bo tedaj začel boj za osvoboditev podjarmljenih krajev, kjer je imelo prej bogata posestva. Toda kralj Leopold I. vojne ni nadaljeval in je nenadoma sklenil mir v Vašvaru (1664).

Hrvatsko in ogrsko plemstvo je bilo prepričano, da vladar noče nadaljevati vojne samo zato, da bi jih laže pokoril. Začeli so se dogovarjati in sklenili zaroto. Njihov cilj je bil: ločiti se od Avstrije in izbrati drugega kralja. Vodja zarote je bil Nikola Zrinjski. Po njegovi smrti je prevzel vodstvo zarotnikov na Hrvatskem njegov brat Peter.

Zrinjski so bili najmočnejši fevdalci na Hrvatskem. Imeli so velika posestva, ki so se širila od Drave do morja, kjer so imeli pristanišče Bakar. Peter je po bratovi smrti postal tudi hrvatski ban in se je potegoval za mesto krajiškega generala. Zaroti so se priključili še mnogi drugi fevdalci. Najpomembnejši med njimi je bil Krsto Frankopan. Petrov pristaš je bil tudi štajerski plemič Erazem Tattenbach.

Peter Zrinjski se je zavedal, da ima premalo moči za boj z vladarjem. Prosil je po vrsti za pomoč Francijo, Beneško republiko in Poljsko. Vendar so ga povsod z lepimi besedami zavrnil. V tej stiski se je odločil, da se bo obrnil na sultana. V Carigrad je poslal svojega

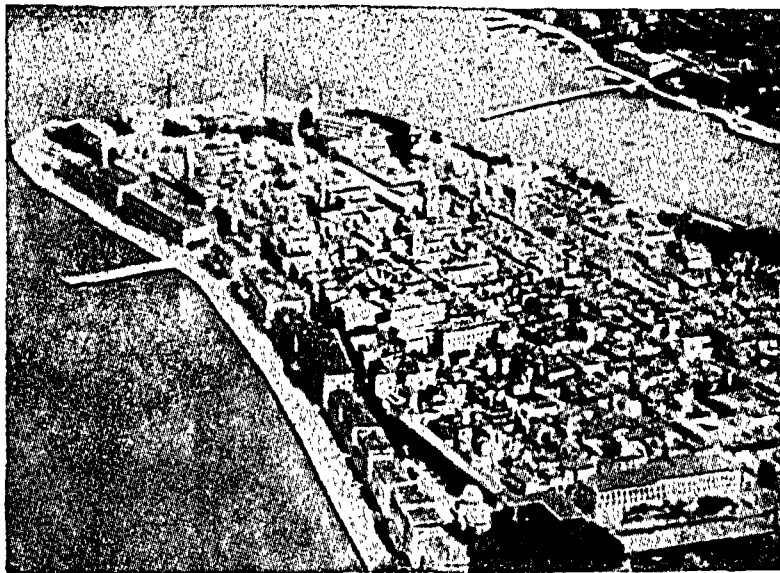
Grof Peter Zrinjski

Peter Zrinjski in Krsto Frankopan na morišču v Dunajskem Novem mestu

odposlanca kapetana Franca Bukovačkega z nalogo, da pridobi sultana za njegove načrte. Hrvatsko plemstvo bi priznalo turško nadoblast, če bi jim sultan pomagal v boju proti habsburškemu vladarju. Seveda naj bi jim sultan potrdil njihove pravice in jim pustil notranjo samostojnost. V pogovorih so na sultanovem dvoru Bukovačkemu vse obljubili, čeprav niso mislili pomagati. Toda Bukovački je sporočil svojemu gospodu, da je zveza s Turki gotova stvar. Zaročniki so se torej povezali s Turki, samo da bi se rešili vladarjevega pritiska.

Zrinjski in Frankopan sta se začela po sporočilu pripravljati na upor. Toda na Dunaju so o zaroti in o pripravah za upor že vse vedeli. Obveščeni so bili tudi v pogovorih na sultanovem dvoru. Vladar je Petra prehitel in zapovedal svoji vojski, naj vkoraka v Medjimurje, kjer so imeli Zrinjski svoja najbogatejša posestva. Ko so zaročniki spoznali, da so izdani in jim Turki ne bodo prišli na pomoč, sta se Zrinjski in Frankopan odpravila na Dunaj. Hotela sta izprositi milost pri vladarju. Toda na Dunaju so ju zaprli in končno leta 1671 obglavili kot izdajalca. Usmrčen je bil tudi Erazem Tattenbach.

Zadar

Zarota hrvatskega plemstva ni bila napredna. Njen cilj je bil preprečiti krepitev vladarjeve moči. Toda le močna osrednja oblast je omogočala nadaljnji gospodarski razvoj in uspešen boj proti Turkom in leta bi jih lahko izgnala iz zasedenih jugoslovanskih dežel.

Katedrala v Hvaru iz 16. stoletja

Posledice zarote. — Poraz zarotnikov je imel velike posledice. Moč hrvatskega plemstva je bila strta. Vladar daljšo dobo sploh ni skliceval sabora niti ni imenoval bana. Habsburžani so nekoliko pozneje postali dedni vladarji na Hrvatskem in Ogrskem; plemstvo po smrti starega ni smelo več izbirati novega vladarja. Vladar je zasegel tudi velika posestva Zrinjskih in Frankopanov. To zemljo je podeljeval ali pa prodajal tujim plemičem. Tako se je število tujega plemstva na Hrvatskem še povečalo.

6. DALMACIJA POD BENEČANI

Uprava in družbene razmere. — Benečani so se utrdili na naši obali že v 15. stoletju. Sto let pozneje so imeli poleg dalmatinskih mest vse otoke do Korčule in Visa, na obali pa večji del Istre in ozek pas okoli mest od izliva Zrmanje do Cetine. To ozemlje so sprva upravljali razni komisarji, ki so jih pošiljali Benečani. Od konca 16. stoletja dalje pa je upravljal beneško Dalmacijo *p r o v i d u r*, ki je stanoval v Zadru. Za pomoč je imel okoli sebe vrsto uradnikov. Dalmatinska mesta so tudi pod Benečani obdržala nekaj samouprave.

Vse prebivalstvo beneške Dalmacije se je delilo na plemiče in »puk« (ljudstvo). Plemiči so bili lastniki vse zemlje, imeli so oblast v mestih in so bili oproščeni davkov. Zemljo so dajali kmetom v najem, da so jo ti obdelovali. Te kmete imenujemo kolone. Koloni so bili osebno svobodni, za najeto zemljo pa so dajali gospodarju kot zakupnino tudi do polovice vseh pridelkov. V mestih so poleg plemičev prebivali tudi trgovci, pomorščaki, obrtniki in ribiči. Posamezniki med njimi so precej obogateli, toda imeli niso nobenih pravic in niso sodelovali pri mestni upravi. Kmetje in mestno neplemiško prebivalstvo je tvorilo »puk«.

Bogati trgovci, pomorščaki in obrtniki, ki so jih začeli imenovati »gradjane«, so seveda zahtevali politične pravice. Plemiči niso hoteli o tem nič slišati. Ker so plemiči poviševali zakupnine, so se koloni povezali z »gradjani« in obe skupini, ki sta sestavljali »puk«, sta začeli boj proti plemičem. Tako so v mestih večkrat izbruhnili uponi.

Upor ljudstva na Hvaru. — Eden največjih je bil upor »puka« na Hvaru. Mestna občina Hvar je takrat obsegala otoka Hvar in Vis. Plemiči so na preprosto ljudstvo prevrgli vso težo svojega razkošnega življenja. Zato so se leta 1510 kmetje in ribiči na otoku Hvaru in Visu uprli pod vodstvom Mateja Ivanića.

Oboroženo ljudstvo je šlo nad mesto Hvar, kjer se mu je priključil tudi mestni »puk«. Najbolj osovražene plemiče so uporniki posekali, nekaj jih je zbežalo, ostali pa so morali sprejeti ljudske zahteve. Benečani, ki so povsod podpirali plemiče in so se bali, da se ne bi upor razširil še po ostali Dalmaciji, so tedaj odločno nastopili. Posrečilo se jim je upor zavreti. Ko pa je beneški providur obsodil nekaj voditeljev na smrt ali na stroge kazni, je upor znova vzplamtel z vso silo. Ljudstvo je tedaj razširilo svoje zahteve: začelo se je boriti za odpravo vseh bremen. Bogati trgovci in obrtniki so sedaj zapustili upornike, ker so se zbali teh zahtev. Zadovoljili so se s tem, da so dosegli sodelovanje pri mestni upravi.

Boji so trajali do leta 1514. Na čelu ljudstva je Ivanić zopet osvojil Hvar in pobil vse plemiče v mestu. Ljudstvo je prevzelo oblast na obeh otokih. Beneški dož je zato poslal na Hvar veliko mornarico, ki je najprej osvojila kraje na obali. Nato pa je beneška vojska prodirala v notranjost otokov. Razkropila je uporniške čete in polovila mnogo voditeljev, ki so jih nato pobesili, jim sekali roke, izbadali oči ali jih drugače pohabili. Nič ne

vemo, kaj se je zgodilo z junaškim voditeljem upora Matejem Ivanicem.

Upor »pučanov« je bil zlomljen in Benečani so na Hvaru zopet vzpostavili staro stanje. Ljudstvo je ostalo brezpravno in delalo kot kolon ali težak za plemiče, cerkev in bogate meščane.

Benečani izkoriščajo Dalmacijo. — Benečani so si potem, ko so zasedli Dalmacijo, popolnoma osvojili Jadransko morje. Jadran je pravzaprav postal beneško morje, na katerem so hoteli obvladati vso trgovino. Dalmatinska mesta brez posebnega dovoljenja niso smela trgovati z beneškimi kraji. Da ne bi imeli beneški trgovci škode, so morali blago prodajati v Benetkah. Iz tega vzroka so v dalmatinskih mestih tudi prepovedali izdelovati tako blago, kot so ga delali v Benetkah. Zato se dalmatinska mesta niso mogla več svobodno razvijati, čeprav je do začetka 17. stoletja bilo v njih še precej bogastva. Ko pa so začele propadati Benetke, so z njimi propadala zaradi take gospodarske politike tudi dalmatinska mesta.

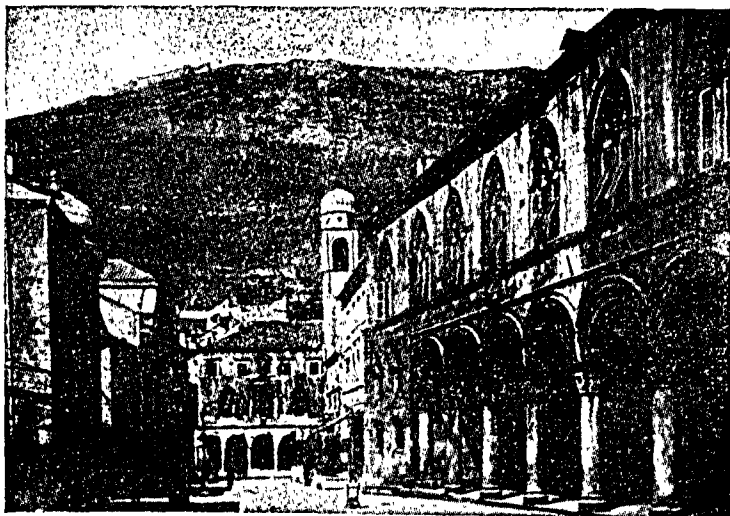
Poleg tega so Benečani izrabljali naravna bogastva Dalmacije. Zlasti so plenili gozd, ki je izginil pod njihovimi sekirami. Mnogo lesa so namreč potrebovali za gradnjo ladij. Naše ljudi pa so uporabljali za svoje pomorščake in vojake.

Kultura v beneški Dalmaciji. — Čeprav je bila večina prebivalstva v mestih slovanske krvi, se je vendar pod vplivom Benetk, doseljenih uradnikov in trgovine uveljavljal pri vrhnjih mestnih plasteh italijanski jezik. Po gospodarjih se je širila v Dalmacijo tudi njihova kultura. Mesta so tako na zunaj dobila romanski videz. Ta se je kazal tudi v palačah in cerkvah, ki so jih zidali. Prav tako ga najdemo v umetnosti in književnosti. Benečani so stavbe zelo radi krasili s svojimi beneškimi levi, da so s tem že na zunaj kazali svojo oblast.

Med mesti in podeželjem Dalmacije je bila velika razlika. Podeželje je bilo naseljeno samo s Hrvati in v njihovih cerkvah je bilo bogoslužje v domačem jeziku in se je v pismu uporabljala glagolica. Vendar se je tedaj tudi v mestih (Zadru, Splitu, Hvaru in drugih) že razvijala bogata hrvatska književnost. Najvažnejša pisateljica sta bila Peter Zoranić iz Zadra in Hanibal Lučić s Hvara. Prvi je napisal najstarejši hrvatski roman »Planine«, drugi je ustvaril dramo »Robinja«.

Širjenje benečanske posesti. — V mnogih vojnah, ki so jih bojevale sosedne države s Turčijo, so sodelovali tudi Benečani. Pri tem so počasi širili svojo posest od morja v notranjost. Potisnili

so meje svoje posesti na greben Dinare in na ozemlje ob spodnji Neretvi. Njihovo je bilo tudi ozemlje okoli Imotskega in Vrgorca. Hrvatska je tako izgubljala svoje staro ozemlje. Na vso benečansko posest se je nato razširilo ime Dalmacija.

Knežev dvorec v Dubrovniku

7. DUBROVNIŠKA REPUBLIKA

Višek dubrovniške republike. — Še v času, ko so Turki osvajali zadnje ostanke balkanskih držav, so Dubrovčani začeli plačevati Turkom letni davek (1481). Po mohaški bitki pa so priznali sultanovo nadoblast. Vendar je Dubrovnik obdržal popolno notranjo samostojnost in je bil pravzaprav za dolgo časa edino svobodno ozemlje na naših tleh.

Dubrovčani so imeli od turške nadoblasti mnogo koristi. Pridobili so si v turški državi velike trgovske pravice in že kmalu imeli skoraj vso trgovino z zaledjem v svojih rokah. Ta trgovina je prinašala Dubrovčanom velika bogastva. Iz notranjosti so izvažali volno, živino, kože, krzno, vosek, sir, tudi žito in kovine. V turško zaledje pa so posredovali proizvode svojih obrti in vse vrste

blaga iz zahoda in sredozemskih mest, s katerimi so trgovali. Pomembno je bilo tudi pomorstvo. Dubrovčani so imeli v 16. stoletju do 200 ladij, s katerimi so prevažali blago tudi za tuje trgovce. Benečani so z zavistjo gledali razvoj Dubrovniška, svojega nasprotnika na Jadranskem morju. Večkrat so se prizadevali, da bi zavrli dubrovniško trgovino, a najraje bi mesto sploh uničili.

Porasla je tudi proizvodnja. Obrti so bile v tem času zelo številne in mnogovrstne. Najštevilnejši so bili izdelovalci vsakovrstnih tkanin. Znani so bili dalje dubrovniški zlatarji in graditelji ladij, ki so delali ladje zase in za druge. V Dubrovniku so sedaj nastajale celo manufakture, zlasti v izdelovanju volnenega blaga. Tudi posojanje denarja je prinašalo Dubrovčanom velike dobičke.

Toda od vsega tega so imeli korist samo plemiči (dubrovniška vlastela) in bogati meščani. Ti so bili sicer po bogastvu enaki plemičem, a niso imeli političnih pravic. Ostalo ljudstvo, tako na podeželju kakor v mestu, je živelo v težkih razmerah. V mestu so plemiči in bogati trgovci izrabljali mornarje, najete delavce, nosače, hlapce itd. Na podeželju pa so bili kmetje povečini podložniki svojih gospodarjev. Dajati so jim morali del pridelka in delati tlako. Manj je bilo kolonov, ki so imeli podoben položaj kakor v ostali Dalmaciji pod Benečani.

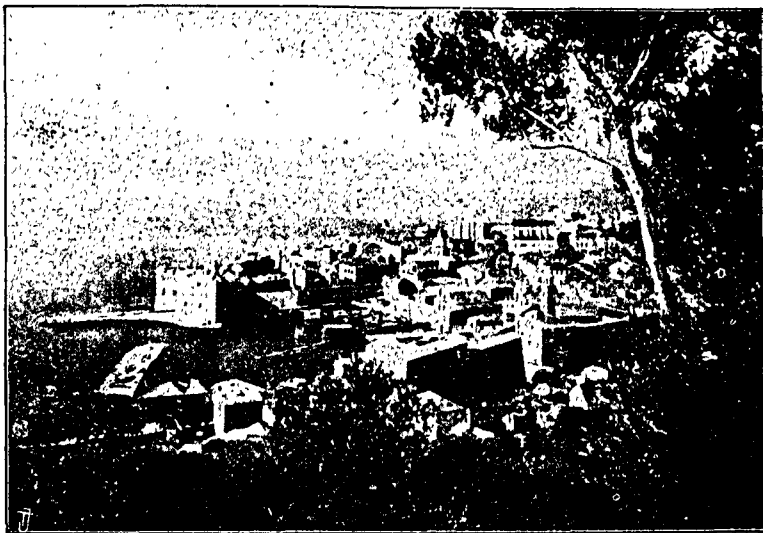
Propadanje Dubrovniška. — Dubrovniško blagostanje pa ni trajalo več kakor poldrugo stoletje. Prenos trgovine iz Sredozemskega morja na Atlantski ocean je občutil tudi Dubrovnik. Daleč stran od najvažnejših prometnih poti se ni mogel razvijati. Leta 1667 je Dubrovnik zadela velika nesreča. Močan potres je mesto skoraj napol porušil in je pod ruševinami umrlo več tisoč ljudi. Potresu se je priključil še požar, tako da je bila nesreča še večja. Mesto se je le počasi popravljalo od te nesreče, starega blagostanja pa ni nikoli več doseglo. Vloga Dubrovniška kot velikega trgovskega središča je neprestano padala. V času svojih osvajanj po Evropi je Napoleon zasedel tudi dubrovniško republiko. Leta 1808 je torej republika izgubila samostojnost in prenehala obstajati.

Dubrovniška kultura. — V času, ko je Dubrovnik doživljal višek, se je do največje stopnje razvila tudi njegova kultura. Zunanje lice mesta se je povsem spremenilo. Lesene hiše so izginile in namesto njih so plemiči in bogati meščani gradili lepe palače. Javne zgradbe, cerkve in palače so okrasili s kipi in slikami, ki so jih naredili domači in tuji, italijanski umetniki.

Že v 15. stoletju se je v Dubrovnik razširila humanistična miselnost in je mesto postalo najvažnejše središče humanizma v naših

deželah. Mnogi dubrovniški plemiči in bogati meščani so bili že zgodaj pristaši novega gibanja. Brali so dela grških in rimskih piscev ter jih razlagali. Mnogi so v začetku 16. stoletja pisali v latinskem jeziku tudi svoja leposlovna dela, tako n. pr. Ilija Crijević. Toda ker je v javnem življenju prevladoval domači hrvatski jezik, so začeli pisci pisati tudi v njem in so ustvarjali bogato dubrovniško književnost.

To je zlata doba slovstvene dejavnosti. Pisatelj Marin Držić (verjetno 1508—1567) je razveseljeval Dubrovčane s svojimi komedijami, med katerimi je najbolj znana »Dundo Maroje«. V njej je opisal skopuškega dubrovniškega trgovca Maroja in njegovega lahkomiselnega in potratnega sina Mara, ki zapravlja očetov denar v Rimu. Največji dubrovniški pesnik je bil Ivan Gundulić (1589 do 1638). Med deli, ki jih je napisal, sta zlasti znani pastirska igra »Dubravka« in epska pesnitev »Osman«. V prvi opisuje ljubezen pastirja Miljenka in Dubravke. Ali ob njej je izrazil tudi vso globoko ljubezen Dubrovčanov do svobode in svoje svobodne domovine. Igra je pravzaprav slavospev dubrovniške svobode. (Le Dubrovnik

Dubrovniško obzidje

Andrija Medulić (doma iz Dubrovnika, deloval v Italiji pod imenom Andrea Schiavone, umrl 1585), Kompozicija

je bil tedaj svoboden, vsa druga jugoslovanska ljudstva so bila pod tujim jarmom.) V »Osmanu« pa je proslavljal zmago Poljakov nad turškim sultanom Osmanom (1621).

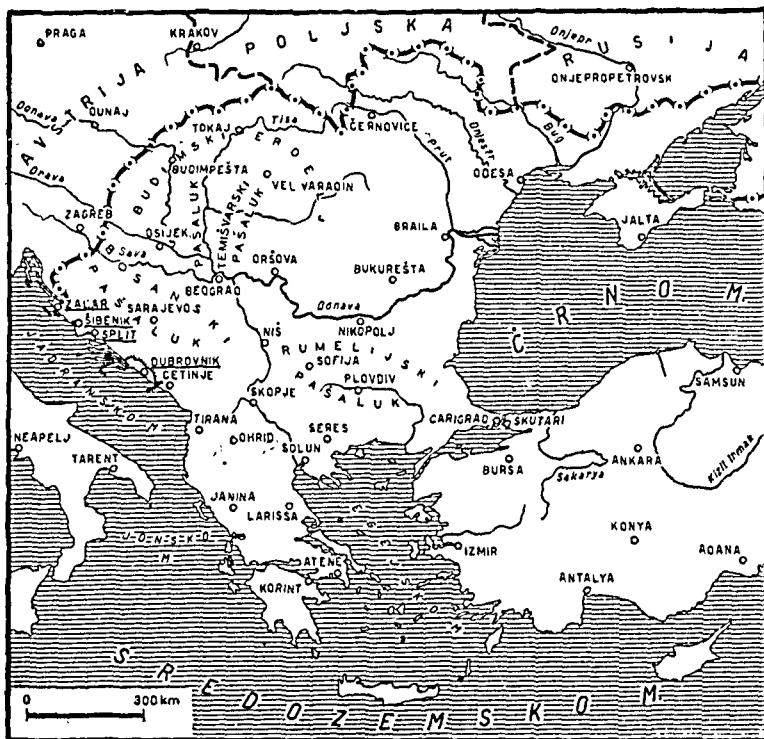
Dubrovnik je dalje tudi rojstni kraj največjega našega učenjaka te dobe Rudjera Boškovića. (1711—1787). Bil je znamenit matematik, astronom in filozof. Predaval je na italijanskih univerzah in v Parizu. Postal je tudi član londonskega znanstvenega društva.

8. POLOŽAJ NAŠIH LJUDSTEV POD TURKI

Turki so si v času svojih osvajanj pokorili ogromno večino naših ljudstev. Cela Makedonija, Srbija, Bosna in Hercegovina, Črna gora in Vojvodina, a tudi precejšnji deli Dalmacije, Hrvatske in Ogrske so prišli pod turško oblast. Vse te pokrajine so bile pod Turki dolga stoletja in so se le počasi in postopoma rešile turškega jarma. Turško prodiranje na Balkanski polotok, njegova osvojitve in nato stoletno gospostvo nad njim so imeli za nadaljnji razvoj naših ljudstev velike posledice.

Posledice turških osvajanj. — Na svojih osvajalnih pohodih so Turki neusmiljeno ropali, pustošili in uničevali. Domače prebivalstvo, ki je preživelo turške vpade, se je umaknilo v bolj gorate kraje ali pa je pobegnilo v še svobodne dežele. Plodna polja in vinogradi so opusteli, obširni deli zemlje so ostali prazni, ali le redko naseljeni. Namesto poljedelstva je prevladala živinoreja in pastirji so pasli črede po prej najbolj rodovitnih ravninah.

Upadla je trgovina in obrt. Propadala so mesta, središča proizvodnje in trgovine, ter so prenehale vezi s tujino, zlasti z zahodno Evropo. Trgovina sicer ni povsem prenehala; važno vlogo v njej je imel Dubrovnik (glej str. 41), ker se Turki sami v začetku niso ukvarjali z njo. Zelo živahna je bila trgovina s sužnji, ki so jih Turki nalovili na osvajalnih pohodih. Obrt je

Evropski del turške države v prvi polovici 17. stoletja

gospostva so bili med spahijami tudi še domači fevdalci, ki niso zbežali pred Turki. Precej jih je bilo zlasti iz vrst malega plemstva.

Na zemlji, ki jo je spahija dobil v užitek, so živeli kmetje, pokorjeno prebivalstvo. Bili so podložniki in imenovali so jih r a j a. Vsak kmet je imel kmetijo. Bil je vezan na zemljo in spahija je imel pravico, da ga je pripeljal nazaj, če je pobegnil. Sprva je spahija kmeta smel napoditi z zemlje, če je ni dobro obdeloval. Toda zemlje izgnanega si ni smel prilastiti, ampak jo je moral podeliti drugemu. Kmet je polja sejal po svoji volji s čimer je hotel, toda od vsega je moral spahiji dajati dajatve.

Vsa spahijska posestva v rajo in z dajatvami so bila popisana v posebnih spiskih, tako imenovanih *d e f t e r i h*.

Večjo zemljiško posest je imela tudi še muslimanska cerkev; ta posest se je imenovala v a k u f. Sicer na splošno nihče ni imel lastne posesti. Le v posameznih pokrajinah so imeli redki, zlasti veliki fevdalci tudi dedna posestva.

Turška uprava. — Turški državi je načeloval s u l t a n. Izdal je zakone in imel vso oblast. Bil je lastnik vse zemlje in pokorni so mu bili vsi prebivalci v državi. Bil je tudi najvišji cerkveni poglavar. Pri upravi države mu je pomagal svet — *d i v a n*,

. Turški spahija iz 17. stoletja

Turški vojaki

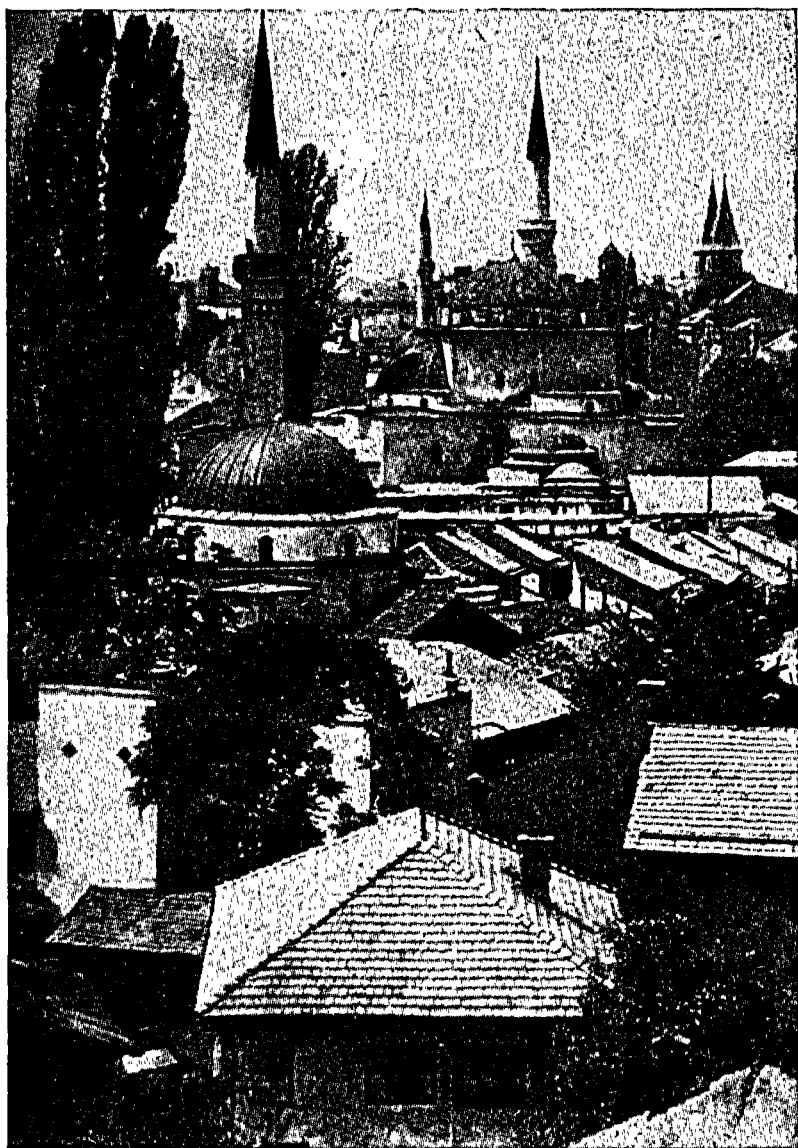
ki mu je načeloval veliki vezir, sultanov prvi minister. Na sejah so morali vsi stati, le sultan je sedel in dajal ukaze.

Turška država se je delila na pašaluke, ti pa naprej na sandžake in nahije. Na čelu pašaluka je bil paša, ki ga je imenoval sultan. Ta je urejeval vse zadeve in je bil tudi vojaški poveljnik. Naše dežele pod Turki so spadale v različne pašaluke, kot na pr. v rumelijskega, bosenskega, budimskega in dr. Ko so Turke ob koncu 17. stoletja potisnili iz Ogrske, je sultan v severni Srbiji ustanovil še beograjski pašaluk.

Sandžak je bil upravno in vojaško okrožje v okviru pašaluka pod vodstvom vojaškega upravnika — sandžak b e g a. Nahije so bile najnižje upravne enote, ki so jih še upravljali Turki sami. Vodili so jih s u b a š e ali v o j v o d e. Pod nahijami pa so naša ljudstva obdržala svoje starešine, imela torej nekaj samouprave. Spahije namreč v vaseh, ki so jih dobili v užitek, niso imeli nobenih upravnih, sodnih in drugih pravic, ampak le pravico pobirati dajatve.

Upravno službo je lahko dobil vsak musliman. Tako so do najvišjih državnih služb prihajali tudi naši ljudje, ki so se pomuslimanili. Njihovo število je bilo na dvoru kmalu tako veliko, da so srbski jezik celo uporabljali kot uradni jezik na sultanovem dvoru in p o r t i (centralni vladi).

V turški državi so sodili po k o r a n u, muslimanskem svetem pismu. Sodne posle so izvrševali k a d i j e. Za svoje delo niso dobivali niti plače niti posestev. Vzdrževali so se od dela glob in prostovoljnih darov strank. Zato so se v sodstvu že zgodaj pojavljale nepravilnosti. Kadija je pač sodil v prid tistega, ki mu je več dal. Pri ljudstvu je tedaj nastal pregovor: »Kadija te toži, kadija te obsodi«.

Džamije v Sarajevu

Turška vojska. — Turška vojska je bila zelo močna. Njen vrhovni poveljnik je bil sultan. Večji del vojske so sestavljali konjeniki — spahijske, torej turški fevdalci. Vedno močnejša je postajala tudi vojska pešcev janičarjev (janičeri pomeni nova četa). Sprva so za janičarje uporabljali ujetnike. Že kmalu pa so Turki začeli vzgajati za janičarje mlade, krepke dečke, ki so jih jemali približno vsako peto leto med pokorjenim prebivalstvom.

Janičar
(po sliki iz 17. stoletja)

Janičarji so sestavljali sultanovo gardo, služili pa so tudi kot posadke v trdnjavah in v mestih po celi državi. Največ jih je bilo v obmejnih pašalukih.

Poleg spahijske in janičarske vojske so imeli Turki tudi številne druge pomožne vojaške oddelke v katerih so služili sprva tudi ljudje iz vrst pokorjenih naših ljudstev. Služili so zlasti ob mejah in v trdnjavah. Najbolj znani so bili martolozi. V njih so bili predvsem naši ljudje. Martolozi so bili bojna enota in so sodelovali na vojnih pohodih. Za vojaško službo so dobivali zemljo, včasih tudi plača ali pa so bili oproščeni posameznih dajatev ali bremen, ki jih je bila sicer raja dolžna dajati oziroma opravljati.

Tako močna vojska je bila sultanu in turškim fevdalcem potrebna, če so hoteli osvajati nove dežele in držati podložna ljudstva v pokornosti. Turška država je bila vojaško-fevdalna država in v njej je imel sultan vso oblast.

Položaj in dolžnosti raje. — Naša ljudstva so pod Turki razen redkih izjem postala raja. Bila so, brez pravic in bila povsod zastavljena. Niso smela nositi takih oblačil kakor njihovi gospodarji. Nemusliman ni smel jahati konja po cesti pred Turkom in je moral osvajačem izkazovati spoštovanje na vsakem koraku.

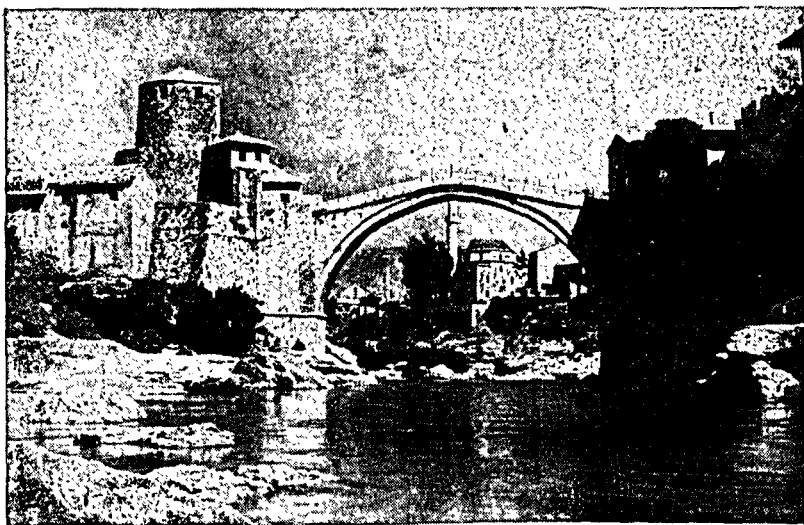
Položaj raje vendar ni bil povsod enak. V odročnejših in goratih krajih je bil turški pritisk manjši. Tu so Turki pustili pokorjenim ljudem celo domače vaške kneze. Toda na splošno lahko rečemo, da je na njihovih plečih ležalo breme turške spahijske ureditve in državne uprave.

Kmetje so dajali spahijam desetino od vseh svojih pridelkov. Skupaj s posebno dajatvijo prehranarino, ki jo je raja dajala namesto hrane za fevdalca in njegovega konja, če se je mudil v vasi, je to zneslo celo sedmino vsega pridelka. Toda spahija je kljub temu, da je pobiral prehranarino, zahteval vsakokrat, ko je šel skozi vas, hrano zase in za konja. Spahija je imel seveda pravico še do mnogih drugih dajatev (n. pr. v medu in maslu, pa tudi v denarju namesto ovac, koz, svinj, sena in podobno). Neki sodobnik je v 16. stoletju zapisal, da spahije tako izžemajo uboge ljudi, da tem komaj kaj ostane za bedno življenje.

Sultanu ali državi je raja plačevala harač. Pobirali so ga haračlije, ki so za svoje delo dobivali posebno plačilo (od sto duš 8 dukatov). Haračlije so neusmiljeno izterjevali ta davek. Pri tem so, zlasti pozneje, plemili ljudstvo tudi za svoj žep in se vračali domov kot bogataši. Za državo je morala raja graditi trdnjave, ceste in mostove, prevažati vojni material in hrano za vojsko na pohodu skozi njihove kraje. Izredno težak in osovražen je bil »k r v n i d a v e k«; približno vsakih pet let so namreč Turki jemali najkrepkejše dečke in deklice, prve za janičarje druge za hareme.

Poseben položaj so imeli vla hi — pastirji. Turki so jim pustili njihove kneze. Imeli so tudi svoje vrste dajatve. Plačevali so le tako imenovano filurijo namesto harača. Plačevala se je enkrat na leto in je znašala en dukat na vsako vlaško hišo. Tudi potem, ko so se vla hi stalno naselili in postali poljedelci, so nekaj časa še ohranili svoje obveznosti. Toda sčasoma so namesto filurije morali plačati harač.

Turki dopustijo pravoslavno cerkev. — Turki so za svojega osvajanja sicer požgali veliko cerkva in samostanov ali jih uporabili za svoje potrebe. Vzeli so tudi velik del cerkvene zemlje. Vendar pokorjenih ljudstev niso silihi, naj bi sprejeli muslimansko vero, niti jih zaradi vere niso preganjali. Niso pa zopet dopustili, da bi se popravile porušene cerkve ali zidale nove. Zato si je prebivalstvo pomagalo tako, da je cerkve zidalo na skrivaj. V njih tudi niso smeli zvoniti.

Most (čuprija) v Mostarju

Toda turška oblast je pustila pravoslavni cerkvi samoupravo in je sultan le potrdil izvoljene cerkvene glavarje. Še več, cerkev je obdržala del posestev, ki jih je sultan kakor krščanskim spahijam (glej zgoraj) tudi cerkvi dal v uživanje. Imela je tudi pod turško oblastjo največja posestva med krščanskimi spahijami, s katerimi je bila tesno povezana. Od njih je dobivala darove, poklone in tudi zemljo.

V cerkvenem pogledu so naše dežele s pravoslavnim prebivalstvom pod Turki spadale pod dve samostojni cerkvi. Skoraj vsa Makedonija je bila pod ohridsko nadškofijo (arhiepiskopijo). V njej so že kmalu prevzeli vsa vodilna mesta grški duhovniki. Ostalo naše pravoslavno prebivalstvo pod Turki pa je bilo v sklopu pečke patriarhije. Le-to je sultan okoli leta 1525 ukinil in jo podredil ohridskemu nadškofu.

Obnovitev patriarhije v Peći. — Ko je sultan Sulejman osvojil Ogrsko, je spremenil odnos do pečke patriarhije. Srbsko ljudstvo je namreč v obliki pomožnih turških čet imelo veliko vlogo pri osvajanju in utrjevanju turške oblasti v Podonavju. Da bi zadovoljili težnje srbskega ljudstva, je sultan leta 1557 obnovil patriarhijo v Peći. Turki so si skušali s tem pridobiti duhovščino, da bi vplivala na ljudstvo in ga vzgajala v pokornosti sultanu.

Srbsko pravoslavno ljudstvo pod turško oblastjo je dobilo zopet svojega cerkvenega glavarja. Prvi patriarh je postal Makarije Sokolović, brat velikega vezirja Mehmeda.

Posledice turškega gospostva za naša ljudstva. — Turško gospostvo je imelo za naša ljudstva težke in dolgotrajne posledice. Predvsem se je zelo spremenil način življenja pri naših ljudstvih. Ljudje so se začeli vračati nazaj k oblikam patriarhalnega življenja. Ostanke rodovne in plemenske organizacije, ki so se ohranili ponekod v goratih krajih do turške dobe, so se začeli sedaj naglo širiti. Važno vlogo pri tem so imeli zlasti vlahi — pastirji, pri katerih so bili rodovni ostanke najbolj ohranjeni. Ko so se namreč vlahi naseljevali po prostranih opustošenih pokrajinah, so njihov način življenja sprejemali tudi drugi. V goratih delih Črne gore in Hercegovine so počasi zopet nastajala nova plemena. Povsod drugje pri naših ljudstvih pod turško oblastjo pa se je kot posebna oblika patriarhalnega življenja razvila z a d r u g a.

V zadrugi so živeli vsi člani rodbine s svojimi ženami in otroki, po navadi pod vodstvom očeta oziroma najstarejšega člana družine. Število članov zadruge se je gibalo od 20 do 60. Premoženje je bilo last vse zadruge in od skupnega pridelka je dobil vsak član enak delež. Polje se ni delilo in če je kdo zapustil zadrugo, ni dobil ničesar. Pašnike in gozdove so izrab-

Lesorez na cerkvenih vratih v Makedoniji (konec 15. stoletja)

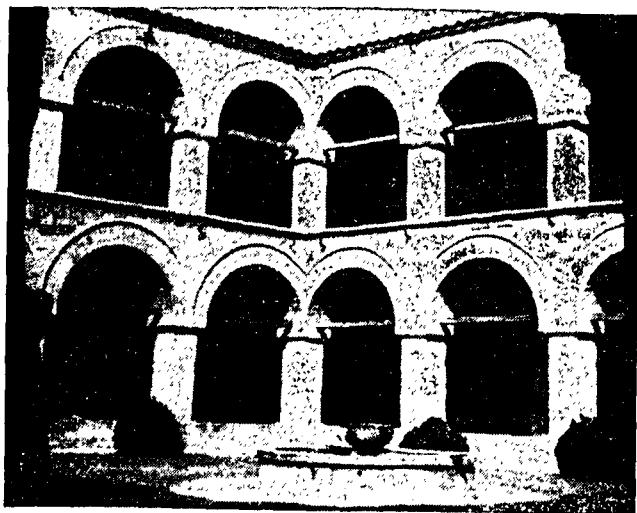
Kopališče (hamam) v Skopju, zunanost

ljali vsi vaški prebivalci skupno. V zadrugi so ljudje izdelovali vse, oblačila, obutev in drugo, kar so potrebovali za življenje.

Združena v zadruge in plemena je raja laže zmogla dajatve in bremena. Poleg tega se je na te oblike naslonila turška uprava in pustila našim ljudstvom plemensko in vaško samoupravo pod domačimi starešinami oziroma knezi.

Vrnitev na patriarhalne oblike življenja je pomenila za naša ljudstva pod Turki velik korak nazaj v razvoju. Prav zaradi tega so tako zaostala za onimi, ki niso prišla nikoli pod turški jarem.

S širjenjem in utrditvijo turške oblasti se je začela v naših deželah širiti islamska vera. Njeni pristaši niso bili samo pravi Turki, ki so prihajali v osvojene dežele, ampak so jo sprejeli tudi deli naših ljudstev. Tako se je velik del prebivalcev v Bosni in Hercegovini pomuslimanil, v manjši meri pa so jo prevzeli tudi drugje. Hkrati s tem se je povsod na ozemlju pod Turki širila islamska kultura. Najbolj je seveda zajela tiste, ki so prevzeli islamsko vero, a več ali manj je vplivala na vsa naša ljudstva pod Turki. Tako so v srbohrvatski in makedonski jezik prodrle mnoge turške besede, čeprav so seveda pomuslimanjenci obdržali domači jezik. Med naša ljudstva so prodrle mnoge turške navade, zlasti v domače življenje, dalje oblike turških oblačil, orodja in orožja, pripravljajanja jedi itd. Močni so bili vplivi tudi na zunanji videz hiš in na notranjo opremo prebivališč.

Kuršumli han v Skopju (zunanost in notranost)

Najbolj vidni sledovi islamske kulture so bili seveda v mestih, ki so bila središče turške uprave. Mnoga med njimi so dobila popolnoma vzhodnjaški (orientalski) značaj, predvsem zaradi stavbarstva. Turško stavbarstvo je ustvarilo mnoge lepe spomenike, ki dajejo naseljem še danes orientalsko lice, čeprav v njih ni več muslimanskega prebivalstva. Take stavbe so n. pr. džamije — muslimanske cerkve, hani — gostišča za potujoče trgovce, hame — javna kopališča, esme — vodnjaki in vodovodi, pa tudi trdno grajene čuprije — mostovi.

Posledice turškega jarma in vpliva islamske kulture čutijo naša ljudstva mnogokje še danes, čeprav so po padcu turške oblasti nad njimi seveda vedno bolj slabili.

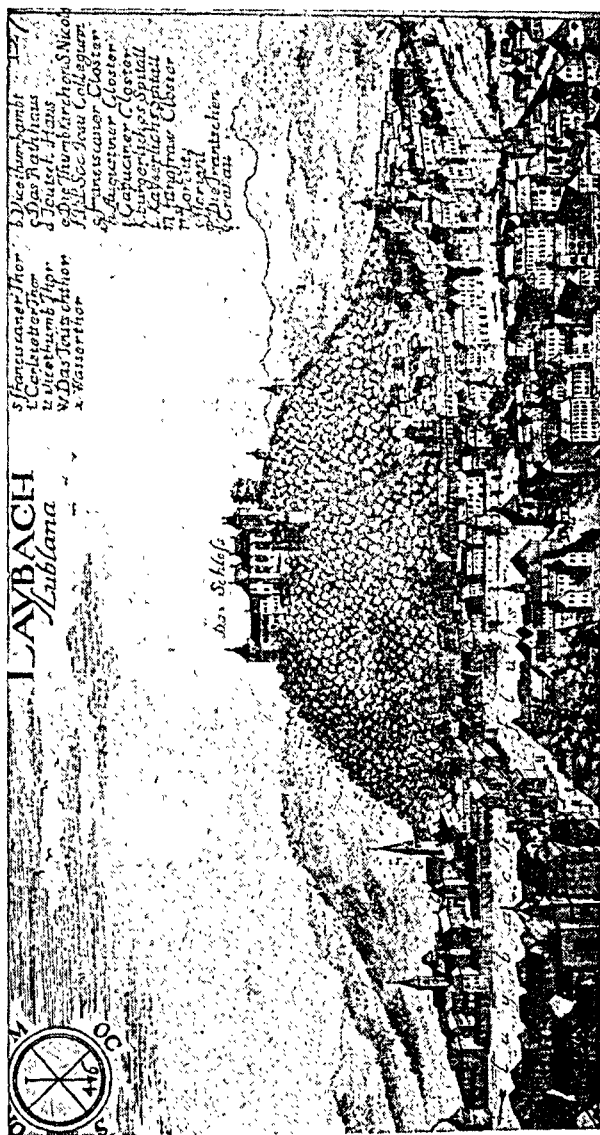
DOBA PRVIH NARODNIH GIBANJ JUGOSLOVANSKIH NARODOV POD AVSTRIJO

1. TEREZIJSKO-JOŽEFINSKE REFORME PRI NAŠIH NARODIH

Vladarji počasi krepe svojo oblast. — Po zmagi protireformacije so habsburški vladarji vedno bolj krepili svojo moč. Hoteli so vladati sami brez plemstva. Utrjevali so svoje urade in večali najemniško vojsko. Plemiči so se temu sicer upirali, toda ker jim je vladar pomagal dušiti kmečke upore, so se počasi podrejali. Vladar jih je na svojo stran pridobival še na razne druge načine. Dajal jim je dobro plačane službe v svojih uradih in vojski. Vabil jih je tudi na dvor. Ko si je vladar podredil plemstvo, je vladal po svoji volji

Rudarja iz 17. stoletja

Ljubljana v drugi polovici 17. stoletja

in poudarjal, da je njegova oblast samo od boga. Ker je imel popolno, ali z latinsko besedo absolutno oblast, imenujemo take vladarje absolutiste, državo pa absolutno monarhijo.

Vladarji so podpirali razvoj trgovine in proizvodnje, ki sta se začeli proti koncu 17. stoletja zopet hitreje dvigati. Pospševali so zlasti nastajanje manufaktur. Izdelovale so blago, svilo, platno, steklene in keramične izdelke, železne proizvode in drugo. Močnejše se je razmahnila tudi trgovina. Ljudje so bili tedaj prepričani, da je poglavitni vir bogastva in blagostanja trgovina, češ da prinaša denar v državo. Vladar je zato oviral in prepovedal uvoz blaga v državo in izvoz surovin v tujino. Hotel je, da bi prišlo čimveč denarja v državo in ga čim manj šlo iz nje. Kajti če je bogata država, je bogat tudi vladar. Tako gospodarsko politiko vladarjev imenujemo *merkantilizem* (*mercatus* — v lat. jeziku trgovina). Da bi trgovino v svojih deželah še bolj povečali, so Habsburžani leta 1719 proglasili Trst in Reko za svobodni pristanišči. Trgovcem v njima za blago ni bilo treba plačati carine. Zgradili so tudi cesto, ki je vezala Dunaj preko Maribora, Celja in Ljubljane s Trstom in cesto na Reko. Bogatim trgovcem in podjetnikom, lastnikom manufaktur, je bilo tako vladarjevo ravnanje zelo povšeči. Zato so ga podpirali pri utrjevanju absolutne oblasti.

Terezijansko-jožefinske reforme na Slovenskem. Vladarja Marija Terezija (1740—1780) in njen sin Jožef II. (1780—1790) sta v Avstriji popolnoma utrdila absolutizem.

Marija Terezija se je morala v začetku svoje vlade boriti z nasprotniki, ki so ji kratili pravico do prestola. Poglavitni sovražnik je bil pruski kralj. V vojnah so se pokazale vse slabosti habsburške države in vojske. Zato je bil po končanih vojnah cilj Marije Terezije ustvariti čim bolj enotno upravo, močno vojsko in popolnoma utrditi vladarjevo oblast. Njeno delo je nato nadaljeval Jožef II. V državi so se izvršile velike spremembe. Vladarja sta popolnoma preuredila upravo. Vse upravne posle so prevzeli državni uradi in v njih so službovali plačani državni uradniki. Deželni stanovi so izgubili ves vpliv. Slovenske dežele so bile tedaj razdeljene na gubernije. (Pod gubernij s sedežem v Gradcu so spadale Štajerska, Koroška in Kranjska, pod gubernij v Trstu pa Goriška in Gradiščanska, Trst in Istra.) Nižje upravne enote so bile *kresje* ali *okrožni uradi*. Uradni jezik je bil povsod nemščina.

Na sodiščih so odslej povsod sodili od države plačani sodniki. Le nižje sodstvo nad svojimi podložniki so še obdržali fevdalci

Vojaški bobnar iz dobe Marije Terezije

vojska je mnogo stala. Vladar je zato obdavčil ne le kmeta, ampak tudi plemstvo in duhovščino. Glavni davek je bil zemljiški davek. Da bi ga lahko pravilno določila glede na velikost posesti, sta dala Marija Terezija in Jožef II. izmeriti posestva, jih popisati in narisati posebne karte teh posesti. Tako sta nastali terezijanska in jožefinska zemljiška knjiga ali kataster.

Zelo važne za razvoj Slovencev so bile reforme, ki se tičejo kmetov. Vladarja sta zboljšala kmetov položaj, ker bi sicer podložniki ne zmogli novih bremen, ki jim jih je naložila država (novi višji davki, vojaška služba itd.). Marija Terezija je znižala tlako na največ tri dni v tednu s posebnim rabotnim patentom leta 1775. Jožef II. pa je leta 1782 dal kmetu osebno svobodo z

(patrimonialno sodstvo). Toda kmet je dobil pravico, da se je lahko pritožil proti razsodbi svojega gospoda na okrožnem uradu. Odpravili so tudi mučenje in od tega časa dalje niso več sežigali »čarovnic«. Zakone so zbrali v posebne zbirke — zakonike, ki so veljali za vso državo.

Namesto prejšnje vojske je že Marija Terezija uvedla splošno vojaško obveznost in vojaški nabor. Vojaška služba je trajala do smrti. Ker pa so bili skoraj vsi drugi družbeni razredi in poklici oproščeni vojaške službe, je v vojski služil predvsem le kmet. Kmečki ljudje so začeli pred vojaškimi dolžnostmi in drugimi krivicami bežati v gozdove in se skrivati. Mnogi med njimi so se začeli preživljati s tatvinami in ropom. Vodili so jih posebni poglavarji in so imeli svojo govoricu, s katero so se sporazumevali. Ljudstvo je te begunce imenovalo rokovnjače.

Vse te spremembe so zahtevale veliko denarja. Uradnike je bilo treba plačati in tudi nova

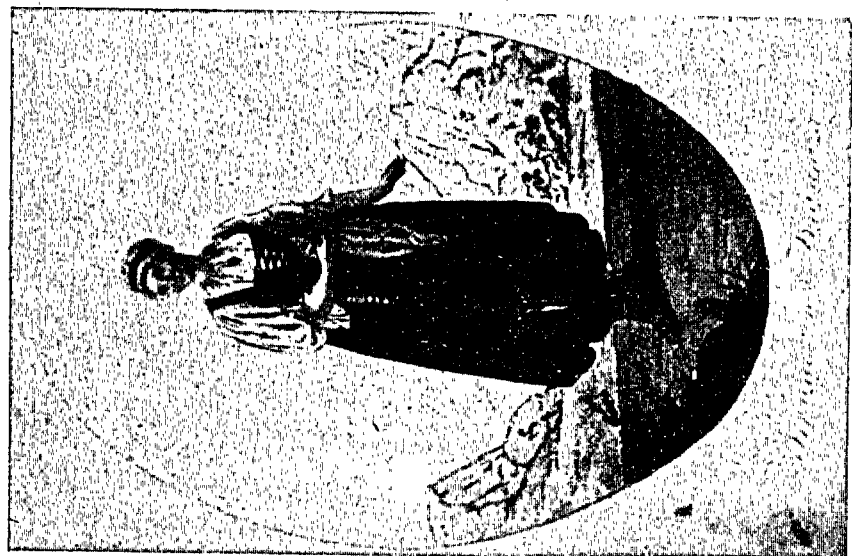
nevoljniškim patentom. Kmet se je smel sedaj seliti v mesto ali kamor je hotel, smel je poslati svoje otroke v šolo ali jih dati učiti obrti, ne da bi prosil zemljiškega gospoda za dovoljenje. Toda zemlja je bila še vedno podrejena fevdalcu in kmet mu je moral zato dajati dajatve.

Vendar je poljedelstvo napredovalo. Vladarja sta pospeševala uvajanje in gojenje novih rastlin (krompir, koruza). Kmetu od njih ni bilo treba dajati dajatev ali pa so bile majhne. Tako so na Slovenskem počasi opustili triletno kolobarjenje. Kmet je odslej mnogo več pridelal. S krmilnimi rastlinami in uvajanjem novih pasem živine se je zboljšala tudi živinoreja. To je zopet koristilo poljedelstvu, ker je kmet mogel njive bolje gnojiti. Napredovalo je dalje sadjarstvo in čebelarstvo. Dvig poljedelstva in živinoreje so pospeševale kmetijske družbe, ki so jih ustanavljali tudi v slovenskih deželah. Država je urejala reke, da niso poplavljalje polj, in izsuševala močvirja. Takrat so začeli izsuševati Ljubljansko barje in so izkopal Gruberjev kanal.

Ker vsega tega ni bilo mogoče izvajati brez večje izobrazbe, sta vladarja posvetila več pozornosti tudi šolstvu. Šolstvo so podržavili in uvedli šestletno šolsko obveznost od šestega leta dalje. Šolska obveznost se je le počasi izvajala in še dolgo časa je hodil v šolo le majhen del otrok. Po novi ureditvi je bila najnižja stopnja osnovne šole — trivijalka, kjer so se učenci učili pisati, brati in računati. Popolnejše osnovne šole, glavne šole, s tremi ali štirimi razredi so bile v vsakem okrožnem mestu. V deželnih glavnih mestih pa so bile normalke kot neka priprava za vstop v srednje šole. V vseh teh šolah naj bi bil učni jezik nemščina, vendar so mnogokje poučevali v slovenskem jeziku. Toda šole so bile še redke in prebivalstvo je bilo večinoma nepismeno še skoraj sto let.

Jožef II. je posegel tudi v cerkvene razmere. Proglasil je versko svobodo s tolerančnim patentom. Tedaj so dobili ostanki protestantov na Slovenskem pravico do svojega bogoslužja. Ukinil je tudi večino cerkvenih redov, samostansko premoženje pa zaplenil in ga uporabil za druge cerkvene potrebe (n. pr. za ureditev novih fara). Odpravil je mnogo praznikov, dalje bratovščine, božje poti, romanja in podobno.

Oba vladarja sta seveda še naprej podpirala razvoj trgovine in proizvodnje. Zato so se tudi slovenske dežele zelo dvignile. Odkar je vladar leta 1719 proglasil Trst in Reko za svobodni pristanišči, se je preko slovenskih dežel razvijala zelo živahna trgovina. Da bi jo še bolj olajšala, je Marija Terezija odpravila carine med

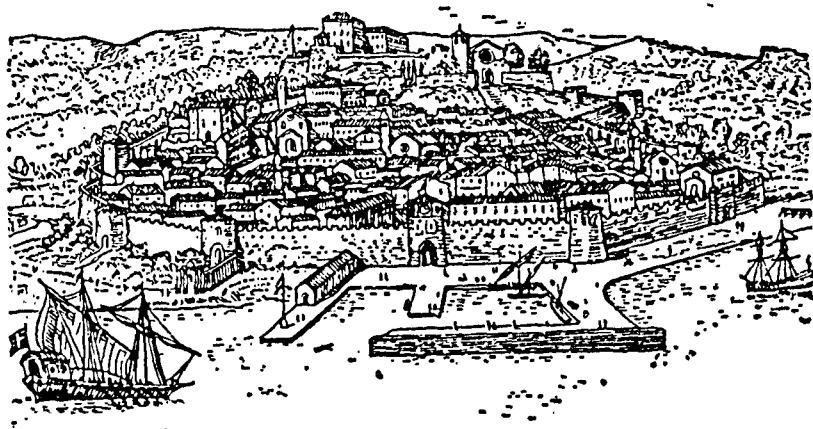

Kranjska kmečka noša ob koncu 18. stoletja

posameznimi deželami. Uvedla je tudi enake mere in enoten denar v vseh avstrijskih deželah. Gradila je nove ceste in uredila reko Savo za plovbo, kar je omogočilo živahno trgovino tudi proti vzhodu na Hrvatsko in Ogrsko, odkoder so že izgnali Turke. Z velikimi čolni so vozili blago od Vrhnike po Ljubljani in nato po Savi navzdol do Vojvodine in obratno. Tudi mesta na Slovenskem so se vključila v trgovino, ki je šla preko naših krajev. V njih je bilo vedno več bogatih slovenskih trgovcev, ki so trgovali s tujimi deželami.

Odpor proti absolutizmu na Hrvatskem. — Tudi na Hrvatskem (in na Ogrskem) sta hotela oba vladarja utrditi absolutizem. Vendar je mogla Marija Terezija zaradi vojn s svojimi sovražniki le počasi uveljavljati svoje težnje. Na Hrvatskem je znova preuredila Vojno krajino. Ta je postala sedaj prava vojašnica. Krajišniki so morali služiti vojake od 16. do 60. leta. Bili so tudi enotno uniformirani. Kot uradni jezik je uvedla nemščino in odločila stroge kazni za nedisciplino. Krajišniki so s temi spremembami izgubili mnogo svojih prejšnjih pravic in njihov položaj se je zelo poslabšal.

Ker sta tudi hrvatsko plemstvo in duhovščina še vedno pritiskali na krajišnike, so se tedaj zvrstili novi upori v Vojni krajini. Največji upor je bil leta 1755. Tedaj je bila tako imenovana »severinska buna« s središčem v Severinu. Krajišnikom so se priključili tudi podložniki, zlasti v Hrvatskem Zagorju. Kmetje so zahtevali odpravo fevdalnih dajatev in tlake. Vključiti so se hoteli tudi

Trst ob koncu 17. stoletja

Krajišniki v Slavoniji sredi 18. stoletja

Leta 1779 je Hrvatsko podredila Ogrski, kar je pri hrvatskih plemičih povzročilo še večje negotovanje.

Jožef II. je nadaljeval delo svoje matere in je Hrvatsko ter Ogrsko popolnoma podredil Dunaju. Ozemlje obeh kraljevin je razdelil na deset okrožij, ki jih je upravljal s svojimi uradniki. Vse uredbe in ukaze so okrožja dobivala z Dunaja in uradni jezik je povsod postala nemščina. Nastavljal je nemške uradnike oziroma zahteval, naj se vsi uradniki v treh letih nauče nemškega jezika, sicer bodo izgubili službo.

Poleg teh upravnih sprememb, s katerimi je močno okrnil pravice plemičev, je Jožef II. uvajal tudi druge svoje reforme. Za krajišnike je bil pomemben tolerančni patent, ker je tedaj v glavnem prenehal pritisk katoliške cerkve.

Zaradi silnega pritiska se je začelo hrvatsko plemstvo približevati ogrskemu. Menilo je, da bo tako lažje branilo svoje pravice in se obenem uspešneje borilo proti absolutizmu.

Po končanih vojnah je cesarica Marija Terezija nastopila tudi proti starim pravicam srbskega ljudstva na južnem Ogrskem.

Naselitev Srbov na južnem Ogrskem. — Sem so se začeli Srbi naseljevati že v 15. stoletju, zlasti po propadu srbske despotovine.

v Vojno krajino. Kmečka vojska je narasla na 20.000 mož. Upor je plemstvo tako prestrašil, da se je zbrala vsa fevdalna vojska pod banovim poveljstvom. V kratkem času je bil upor krvavo zadušen.

Ko pa je Marija Terezija srečno dokončala vojne, je začela odločno nastopati. Hrvatskega sabora po letu 1746 ni več sklicevala in ukaze je pošiljala kar naravnost župnijam. Plemstvo se je seveda upiralo novotarijam, vendar ga je mirila s tem, da mu je podeljevala dvorne in vojaške službe. Kmalu je šla še dalje v absolutističnih prizadevanjih.

sancti Augustini
in hunc finem abbatem

Reka leta 1689

Ko je sultan Sulejman osvojil Ogrsko, se je srbsko prebivalstvo na tem ozemlju še povečalo. V opustošene kraje so jih naseljevali Turki sami. Število Srbov na Ogrskem se je zopet zelo povečalo s tako imenovano »veliko sebo Srba« pod vodstvom patriarha Arsenija Čarnojeviča leta 1689/90. Takrat sta bila Avstrija in Turčija v vojni. Toda Turki so avstrijsko vojsko, ki je prodrla daleč v Srbijo, potiskali zopet nazaj proti Savi in Donavi. Z njo so bežali iz domovine mnogi Srbi, ki so se v vojni bojevali proti Turkom. Iz strahu pred turškimi grozovitostmi so zapustili svoje domove mnogi prebivalci Kosova in Metohije ter se sredi najhujše zime pomikali na osvobojeno Ogrsko in se tam naselili. Na izpraznjene srbske domove pa so se naseljevali iz gora Siptari. Avstrijska oblast je sedaj zamenjala turško, a srbsko ljudstvo na južnem Ogrskem je nato živelo pod Habsburžani do leta 1918.

Pravice Srbov na južnem Ogrskem. — Cesar Leopold I. je dal Srbom na Ogrskem takoj po naselitvi velike pravice (1690). Vzel jih je v svoje varstvo in jim zagotovil versko svobodo. Imeli so pravico, na svojih ljudskih zborih izvoliti cerkvenega poglavarja — patriarha. Pozneje so srbski cerkveni poglavarji stolovali v Sremskih Karlovcih. Pustil jim je dalje njihove starešine in jih opróstil vseh davkov in dajatev. Dal jim je tudi zemljo, na kateri so se naselili. Podrejeni so bili neposredno Dunaju.

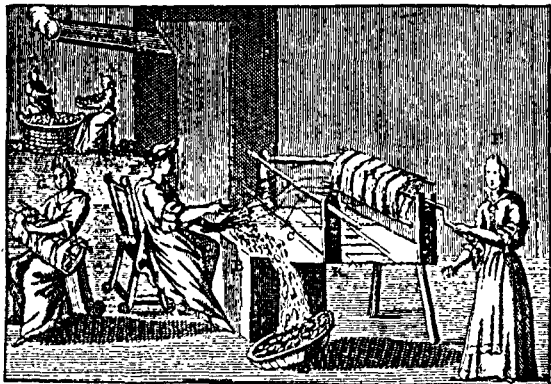
Za vse to pa so Srbi opravljali vojaško službo in se junaško bojevali proti Turkom. Ko so habsburški vladarji tudi na tem ozemlju ustanovili Vojno krajino (ob reki Tisi in njenem pritoku Morišu), so Srbi deloma postali krajišniki.

Srbi branijo svoje pravice. — Doslej redko naseljene in zamočvirjene pokrajine so se z naselitvijo Srbov spremenile v kulturno zemljo. Pohlepni ogrski plemiči in ogrske oblasti so takoj nastopili proti Srbom in se niso ozirali na njihove pravice. Zahtevali so nazaj zemljo, ki so jo poselili Srbi, češ da je njihova last. Od srbskega prebivalstva so terjali tudi tlako in dajatve ter jih hoteli napraviti za svoje podložnike. Pod tem pritiskom je trpel zlasti tisti del Srbov, ki je prebival izven Vojne Krajine.

Srbsko prebivalstvo se je vsem tem poskusom ogrskih plemičev in oblasti odločno postavilo po robu. Branilo je svoje podeljene pravice, svojo osebno in versko svobodo. Dunajski dvor je bil v tem sporu na strani Srbov in je njihove pravice celo znova potrjeval. Vendar samo zato, ker je potreboval Srbe kot vojake, ki so mu dajali dobro in ceneno armado. Z njo pa je vladar krotil tudi ogrsko plemstvo in krepil svojo oblast na Ogrskem.

Upor Pere Segedinca. — Nasilje ogrskih plemičev se je v začetku 18. stoletja še povečalo. Leta 1723 je ogrski sabor sprejel celo sklep, po katerem naj bi Srbi postali podložniki. Plemstvo je začelo to izvajati. Pri tem mu je pomagala katoliška duhovščina, ki je hotela srbsko ljudstvo pokatoličniti.

Ker ni moglo več prenašati takega življenja, se je ljudstvo leta 1735 uprlo. Upor je vodil Pera Segedinac. Uporniki so zahtevali naj se spoštujejo njihove pravice in naj se jih vključi v Vojno krajino, kjer bi bili varni vsaj pred nasiljem ogrskega plemstva in

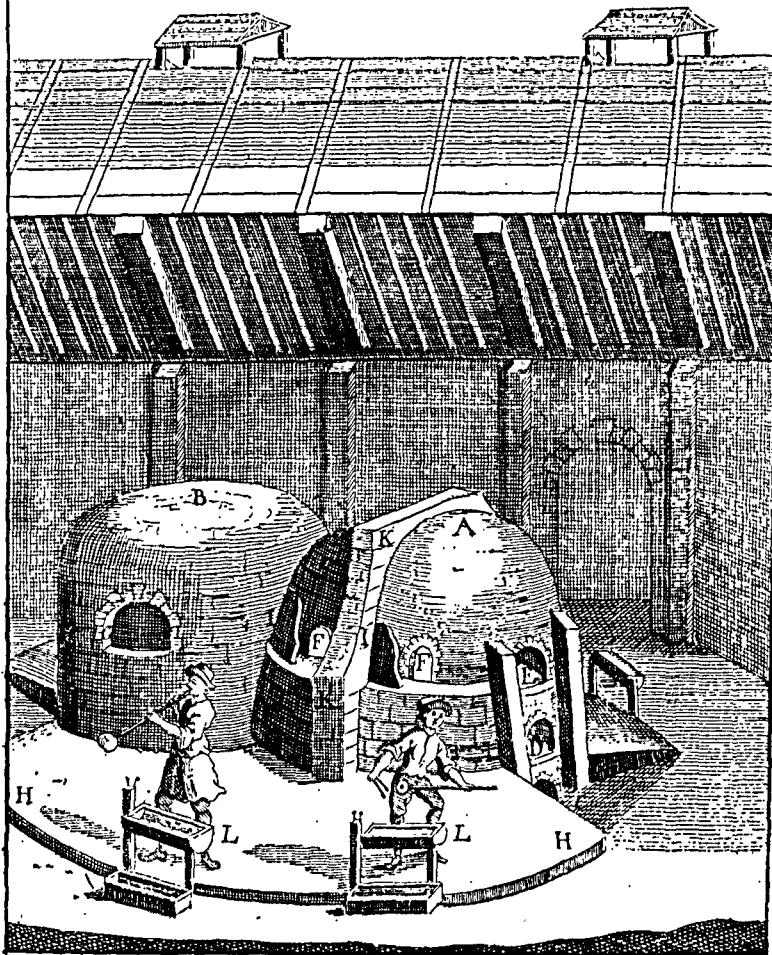
Delo v svilarski manufakturi (odvijanje svilenih nitk)

oblasti. Vladarjeva vojska je upor kmalu zadušila. Voditelje upora so ujeli, mučili in ubili. Vendar je vladar, da bi pomiril srbsko ljudstvo, zopet potrdil njihove pravice. Ko pa je zavladala Marija Terezija, je kmalu nastopila proti starim pravicam srbskega ljudstva.

Novi pritisk na Srbe. — Eden prvih ukrepov Marije Terezije proti Srbom je bil ta, da je ukinila Vojno krajino ob Tisi in Morišu ter prebivalstvo prepustila samovolji ogrskega plemstva. To je sedaj na bivše krajišnike pritisnilo z vso silo. Zahtevalo je, naj jim dajejo dajatve in delajo tlako, plemiči so jim s silo jemali zemljo in priključevali svojim posestvom.

Proti koncu vlade je začela Marija Terezija še bolj krniti pravice srbskega ljudstva in cerkve. Pri tem je izrabljala vedno večja nasprotja med samimi Srbi. Visoka duhovščina z metropolitom na čelu si je lastila vodstvo nad srbskim ljudstvom. Meščan-

Fig. E.

Steklarna v 18. stoletju

stvo skupaj z ljudstvom pa se je temu upiralo. Posrečilo se ji je podrediti srbsko cerkev državnemu nadzorstvu. Jožef II. pa je cerkvi vzel vse pravice. Od leta 1781 dalje se vso dobo njegove vlade srbski cerkveni sabor ni več zbral. Nekatero reforme pa je srbsko ljudstvo na južnem Ogrskem sprejelo z zadovoljstvom. S tem, da ni skliceval ogrskega sabora, je dunajska vlada rešila Srbe neprijetnega plemiškega pritiska. Prav tako jih je tolerančni patent rešil poskusov katoliške duhovščine, da jih prisili v katoliško vero.

Z vsemi temi reformami se je absolutna oblast povsem utrdila. Čeprav sta oba vladarja hotela ohraniti fevdalni red, sta ga s tem vendar rušila. Plemstvo je izgubilo mnoge stare pravice, a položaj kmeta se je kljub novim bremenom zboljšal v toliko, da je postal osebno svoboden. Razumljivo, da je bilo plemstvo nezadovoljno in je čakalo samo priliko, kako bi izsililo preklic reform. To se je deloma zgodilo, ko je Jožef II. doživel neuspeh v vojni s Turki in kmalu za tem umrl. Njegov naslednik Leopold II. je zaradi odpora v državi, ki je prehajal že v upor, in iz strahu pred francosko revolucijo odpravil večino reform. Vendar sta kljub nasprotovanju plemstva in duhovščine ostala v veljavi nevoljniški in tolerančni patent.

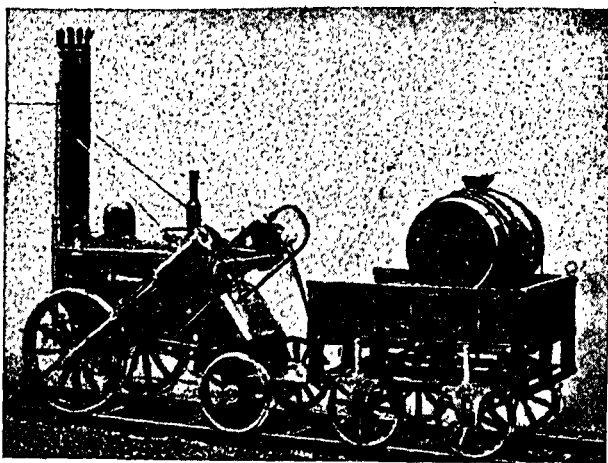
2. KREPITEV BURŽOAZIJE IN PROSVETLJENSTVO

Industrijska revolucija. — V 17. in 18. stoletju se je v zahodni Evropi gospodarstvo naglo razvijalo. Širilo se je založništvo in rasle so nove manufakture. Nastajale so tudi velike banke. Trgovina je počasi zajemala vse znane dele zemlje. V njej so imele odločilno besedo velike trgovske družbe in trgovci, ki so postajali tudi lastniki manufaktur in rudnikov. Rudarstvo se je sedaj precej izpopolnilo. Kopalni so globlje jaške in daljše rove, črpali so vodo iz rudnikov, da jih ni zalila, in bolj skrbeli za varnost. V topilništvu so začeli uporabljati visoke peči (plavže) in premog namesto drv. S tem se je zelo dvignila proizvodnja železa, ki ga je človek vedno več potreboval. Vodilna država v gospodarstvu je bila tedaj Anglija. V njej se je tudi najprej spremenil način proizvodnje.

Ker z ročnim delom niso izdelali toliko blaga, kolikor bi ga lahko prodali, so začeli lastniki manufaktur in trgovci misliti, kako bi povečali proizvodnjo. Pri tem so jim prišli na pomoč znanstveniki,

kajti znanost se je že precej razvila. Proti koncu 18. stoletja je Anglež James Watt (Džems Vot) po daljših poskusih napravil parni stroj. Drugi iznajditelji pa so naredili celo vrsto drugih strojev, kot n. pr. stroj za predenje, za tkanje itd. Ročno orodje so začeli nadomeščati ti novi stroji, ki jih je poganjal parni stroj. Začela se je proizvodnja s stroji — strojna industrija. Uvajanje parne pogonske sile in strojev v proizvodnjo imenujemo industrijska revolucija. Manufakture so izginjale in namesto njih so rasle nove tovarne. V njih so proizvajali vedno več blaga.

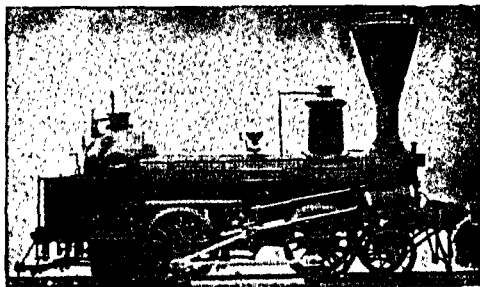
Pri tej obliki proizvodnje je bilo vse: surovine, delavnica oziroma tovarna, stroji in orodje last podjetnika, ki ga imenujemo kapitalista. Ljudje, ki so delali v teh tovarnah, pa so bili delavci. Delali so za podjetnika in so bili za to bedno plačani; za svoje delo so dobili le tolikšno plačo, da so še lahko živeli. Tak način proizvodnje imenujemo kapitalistično proizvodnjo.

Stephensonova lokomotiva Rocket (Raketa) iz leta 1829

Vedno večja proizvodnja pa je terjala tudi boljša prometna sredstva, kajti blago je bilo vedno težje spravljati iz kraja v kraj. Po daljšem izpopolnjevanju je človeštvo v začetku 19. stoletja dobilo prvo lokomotivo in z njo železnico ter parnik. Prvo železnico je leta 1825 naredil Anglež George Stephenson (Džordž Stivnsn) parnik pa Amerikanec Robert Fulton (Faltin).

Poglavitni oviri za razvoj buržoazije. — Bogati trgovci, ban-
kirji in podjetniki, ki jih označujemo kot buržoazijo, so pri
svojem stremjenju, da bi čim več proizvajali in čim bolj boga-
teli, naleteli na velike ovire. Poglavitna ovira je bil fevdalni red.
Podložnikom, ki so morali dajati davke plemičem, ni skoraj ničesar
ostalo, kar bi še lahko prodali. Zato tudi niso mogli skoraj ničesar
kupovati, buržoazija pa je za svoje blago iskala kupcev. Buržoazija

Lokomotiva iz leta 1845.

je potrebovala tudi vedno več delavcev, a kmet je bil osebno nesvo-
boden in brez gospodovega dovoljenja ni smel zapustiti zemlje. Pro-
izvodnjo so še posebej zavirali fevdalni cehovski predpisi, kako
mora biti blago izdelano, koliko ga smejo izdelati, kolikšno naj je
število mojstrov in pomočnikov itd. Trgovina pa je trpela zaradi
carin, mitnin, mostnin in cestnin, ki so prinašale veliko dohodkov
vladarju in fevdalcem, manjšale pa so dobiček trgovcem.

Tudi politika absolutnih vladarjev je zelo ovirala prizadevanja
buržoazije. Kajti država je predpisovala, kaj in kako naj se izdeluje.
Absolutna monarhija je nalagala buržoaziji tudi velike davke. Velik
del izdatkov, ki jih je porabil vladar s svojimi fevdalci za razkošno
življenje na dvoru, je morala nositi buržoazija. Plemstvo in duhov-
ščina pa sta bili oproščeni skoraj vseh bremen in sta imeli vrsto
drugih pravic.

Prosvetljenstvo. — Zaradi vsega tega je med buržoazijo rasel
odpor proti fevdalizmu in absolutni monarhiji. Hkrati pa se je
razvijalo novo mišljenje, ki ga imenujemo prosvetljenstvo.
Vedno bolj se je uveljavljala misel, da so vsi ljudje enaki in da
naj imajo enake pravice. Zato so prosvetljenci trdili, da ima vsak

človek pravico do osebne svobode in do svojega premoženja. Zahtevali so, naj postane kmet svoboden, naj preneha dajati fevdalcem dajatve in naj postane zemlja njegova last. Davke naj plačujeta tudi plemstvo in duhovščina. Zahtevali so torej, naj se odpravi fevdalizem.

Prosvetljenci so trčili tudi ob državno ureditev. Dotlej je imel vso oblast vladar. Cerkev je učila, da mu jo je dal bog. Pristaši novega mišljenja pa so učili, da mora imeti ljudstvo najvišjo oblast in da ima vsak državljan pravico, sodelovati pri državni upravi. Trdili so, da ima ljudstvo pravico vladarja odstaviti in ga celo poklicati pred sodišče, če ne vlada v njegovo korist ali ne izvršuje svojih dolžnosti.

Prav tako ostro so nastopali proti cerkvi, ki je podpirala fevdalni red in absolutno monarhijo. Prosvetljenci so zahtevali versko strpnost (*toleranco*) in svobodo. Da bi se tudi ljudstvo izobrazilo, so zahtevali splošno šolsko obveznost in da država skrbi za šolo. Ta zahteva je bila povezana s potrebami buržoazije, ki je rabila bolj izobraženega delavca in uradnika.

V gospodarstvu so bili prosvetljenci nasprotniki merkantilne politike. Trdili so, da vir bogastva in blagostanja ni trgovina, ampak zemlja. Zato naj bi država po njihovem mnenju skrbela za dvig kmetijstva. Zahtevali so dalje, naj se država ne vmešava v gospodarsko življenje. To naj se svobodno razvija. Zato je treba odpraviti tudi cefe, carine, mitnine in vse druge ovire svobodni trgovini.

Najbolj se je prosvetljenstvo razvilo na Francoskem. Največja prosvetljenca sta bila *Voltaire* (Volter) in *Jean Jacques Rousseau* (Žan Žak Ruso). Prvi je zahteval svobodo govora, naj se obdajčijo plemiči in duhovniki ter naj preneha neenakost med ljudmi, hkrati pa je z vso silovitostjo napadal cerkev in fevdalizem. Drugi pa je nastopil proti neenakosti in učil, da vsa oblast pripada ljudstvu. Zahteval je, naj se monarhija odpravi in proglasi republika, kar naj se zgodi z revolucijo.

Jean Jacques Rousseau
(1712—1778)

Razmere v Franciji pod vladno kralja Ludvika XIV. in vedno bolj rastoče nezadovoljstvo so skupaj s prosvetljenstvom pripravljali pot za revolucijo.

3. FRANCOSKA BURŽOAZNA REVOLUCIJA

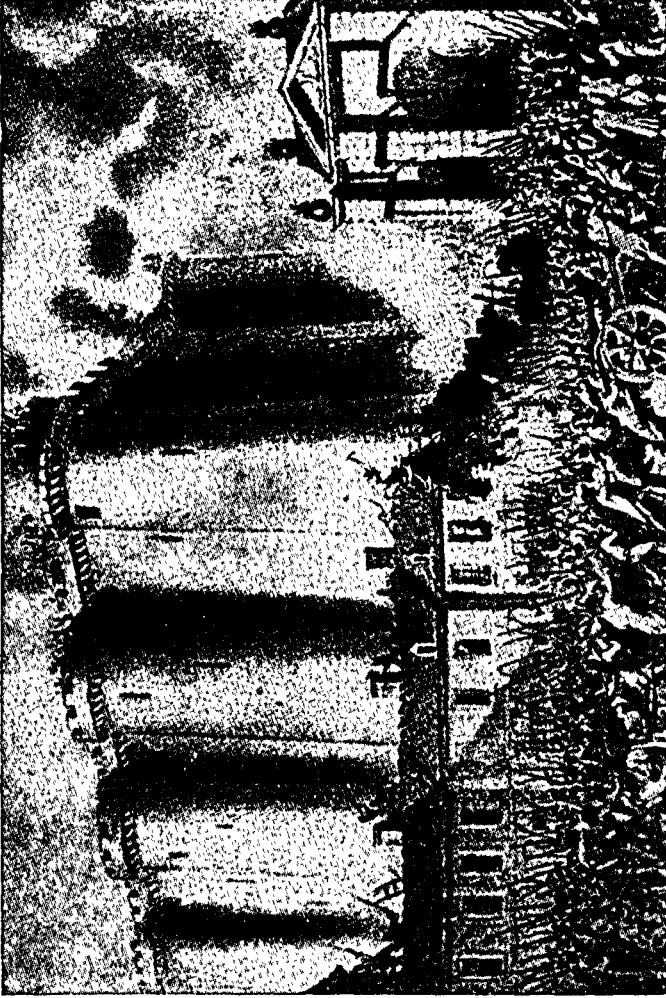
Prve buržoazne revolucije. — Močna buržoazija se je najprej razvila v zahodni Evropi: na Holandskem, Angliji in Franciji. Tu je buržoazija tudi najprej prešla v odkrit boj proti fevdalizmu in absolutizmu. Začela se je doba buržoaznih revolucij.

Prva buržoazna revolucija je bila na Holandskem v drugi polovici 16. stoletja. Uporni Holandci so si v boju proti španski oblasti priborili svobodo in lastno državo. Rešili pa so se tudi fevdalnih vezi in dobili proste roke v trgovini in proizvodnji.

Sredi 17. stoletja je izbruhnila revolucija na Angleškem. Višek je dosegla, ko so leta 1649 obglavili kralja Karla I. in proglasili republiko. Vodja republike je postal Oliver Cromwell (Kromvel). Ta je utrdil oblast buržoazije. Dobrih sto let pozneje pa je začelo vreti v angleških kolonijah v Severni Ameriki. Ko je bilo kolonistom dovolj angleškega zatiranja in brezpravnosti, so se leta 1775 uprli svojim angleškim gospodarjem. V vojni, ki je temu sledila, so morali Angleži leta 1783 priznati neodvisnost kolonij. Združile so se v eno državo z imenom **Združene države Amerike (ZDA)**.

Začetek francoske buržoazne revolucije. — Približno ob istem času se je pripravljala revolucija tudi v Franciji. Že od začetka 18. stoletja so bili vsi tlačeni razredi v Franciji vedno bolj nezadovoljni z obstoječim redom. Plemstvo in duhovščina, kralj in dvorni ljudje so se vdajali razkošju. Ljudske množice v mestih in na vasi pa so težko živele. Kmet je moral dajati fevdalcem in cerkvi velike davke, a država je pobirala od njih vedno večje davke. Veliki davki so ovirali tudi podjetnike, trgovce in bankirje v njihovih prizadevanjih, da bi povečali svoje bogastvo in proizvodnjo. Prav tako so jih prizadele carine, takse in razne druge davščine. Vsa bremena so kmetje in meščani le težko prenašali in nezadovoljstvo je bilo vedno večje. Državni dolgovi, slabe letine in upadanje trgovine so še povečali odpor.

Leta 1789 je kralj po dolgem presledku zopet sklical državne stanovce. Skleпали naj bi o novih davkih in o državnih posojilih. Toda tretji stan, kjer je imela buržoazija večino, ni hotel o tem

Napad na Bastilleo 14. jumijsa 1789

nič slišati, dokler ne bi vladar izpolnil njegovih zahtev o korenitih spremembah fevdalnega reda. Končno se je tretji stan celo oklical za ljudsko skupščino (t. j. za zastopnike ljudstva) in revolucija se je začela.

Kralj je skušal razgnati predstavnike tretjega stanu in je zato zbiral vojsko. Toda kraljevo namero je pariško ljudstvo preprečilo tako, da se je uprlo in do tal porušilo simbol starega reda trdnjavo Bastille (Bastij), kamor so zapirali nasprotnike absolutizma. Ta dan, 14. julij, so pozneje proglasili za državni praznik. Uporu v Parizu so sledili upori po vsej državi. Kmetje so napadali gradove in začeli deliti fevdalno zemljo.

Visoka buržoazija na oblasti. — Skupščina je tedaj odpravila vse pravice fevdalcev in duhovščine. Vsi ljudje so postali osebno svobodni. Postali so enakovredni. Za vse so veljali isti zakoni. Leta 1791 je skupščina izdala ustavo (zakon, ki določa, kako naj je država urejena). Konec je bilo absolutizma in Francija je postala parlamentarna monarhija. Zakone, doslej le vladarjeva volja, je po ustavi dajala skupščina (parlament), v katero so prišli izvoljeni poslanci. Volilno pravico so imeli le tisti, ki so plačevali določeno visok davek, torej le

M. M. J. Robespierre
(1758—1794)

premožni. S tako ustavo so si hoteli največji bogataši, ki jih imenujemo visoka buržoazija, zagotoviti oblast v državi. Z mnogimi zakoni, s katerimi je odpravljala staro ureditev, pa si jo je skušala še utrditi.

Ko je dala ustavo, se je stara skupščina razšla in izvolili so novo — zakonodajno skupščino. Tudi v njej je imela večino visoka buržoazija, a povečalo se je število poslancev, ki so se borili za pravice ljudstva (demokrat) in so zahtevali republiko (republikanci). Najbolj vneti zagovorniki ljudskih pravic so bili jakobinci. Ime so dobili zato, ker so se zbirali v poslopju prejšnjega samostana sv. Jakoba. Vodil jih je Maksimilijan Robespierre (Robespier).

Proglasitev republike. — Z novim stanjem nista bila zadovoljna niti kralj, čeprav je prisegel na ustavo, niti plemiči in duhovniki, ki so ostali doma ali pa so zbežali v tujino. Tudi kralj je skušal zbežati v tujino, da bi od tam nastopil proti revoluciji. Vendar so ga na begu ujeli.

Tudi demokrati in republikanci niso bili zadovoljni z ustavo, ker je dajala pravice predvsem samo visoki buržoaziji. Med ljudstvom so si slednji pridobivali vedno več privržencev. Na zahtevo ljudstva je morala zakonodajna skupščina kralja odstaviti (zaradi bega in suma veleizdaje) in proglasiti republiko (21. septembra 1792). Republikanci so sedaj izdali novo ustavo in uvedli splošno volilno pravico. Vso oblast je imela skupščina, ki se je imenovala *konvent* (*conventus* — v lat. jeziku shod, zbor). Konvent je nato kralja zaradi veleizdaje obsodil na smrt (1793).

Kraljeva odstavitev in smrt je v fevdalni Evropi močno odjeknila. Avstriji in Prusiji, ki jima je Francija že leta 1792 napovedala vojno, ker sta podpirali sovražnike revolucije, so se sedaj priključile še druge države. Tako je nastala zveza držav, ki je hotela v Franciji obnoviti stari red. Hkrati pa se je tudi doma uprlo vse, kar je sovražilo revolucijo. Ob tej zunanji in notranji nevarnosti, ki je grozila republiki, je revolucija dosegla višek.

Jakobinska diktatura. — S podporo ljudstva so sredi leta 1793 prišli na oblast jakobinci. Podpirale so jih široke množice mestnega prebivalstva in tudi kmetov. Zato je moral Robespierre izdati celo vrsto zakonov in ukrepov, ki so ščitili male ljudi pred izkoriščanjem. Ker je zaradi draginje preprosto mestno prebivalstvo trpelo lakoto in pomanjkanje, so jakobinci izdali zakon o najvišjih dopustnih cenah. Pod smrtno kaznijo je bilo prepovedano dvigati cene ali skrivati živila.

Jakobinci so preuredili tudi vojsko. Odredili so splošno vojaško obveznost in zamenjali stare nezanesljive generale z mladimi oficirji, svojimi pristaši. V novi armadi, navdušeni za napredek ideje, za revolucijo in republiko, je mogel vsakdo doseči najvišji vojaški čin, če je bil sposoben. Zgradili so tudi vojno industrijo, da so oskrbovali republikansko vojsko. Novo opremljena in preurejena vojska je zaustavila napredovanje sovražnikov. Ob petju revolucionarnih pesmi se je junaško borila na vseh bojiščih. Najbolj priljubljena pesem je bila marseljska, ki je postala francoska državna himna. V letu 1794 je sovražnike že potisnila iz Francije in prodrla v Belgijo in do Italije.

Kljub tem vojaškim uspehom jakobinska oblast ni bila trdna. Odlokov, ki naj bi pomagali ljudstvu, niso mogli izvajati. Nemogoče je bilo čez noč uničiti špekulante in urediti preskrbo. Zato so ljudske množice zapuščale jakobince. Na drugi strani pa se je zopet okrepila visoka buržoazija, ki so jo pomnožili novi bogataši. Vsi ti so po enem letu vlade vrgli jakobince in zopet prevzeli oblast. Robespiera in njegove prijatelje so umorili.

Napoleon Bonaparte (1769—1821)

Visoka buržoazija zopet na oblasti. — Po tem prevratu je bila revolucija končana. Visoka buržoazija je brez usmiljenja preganjala pristaše jakobincev, jih zapirala in pošiljala na morišča. Giljotina.

Napoleon Bonaparte na čelu svoje vojske

priprava za obglavljenje, je bila prvi čas neprestano v rabi. Ukinili so zakon o najvišjih cenah in uvedli zopet svobodno trgovino. Ljudstvo se je vladi visoke buržoazije sicer dvakrat uprlo, toda upora sta bila v krvi zadušena. Buržoazija, ki je prevzela oblast, se je sedaj trdno držala. V Franciji je nastopila doba kapitalizma.

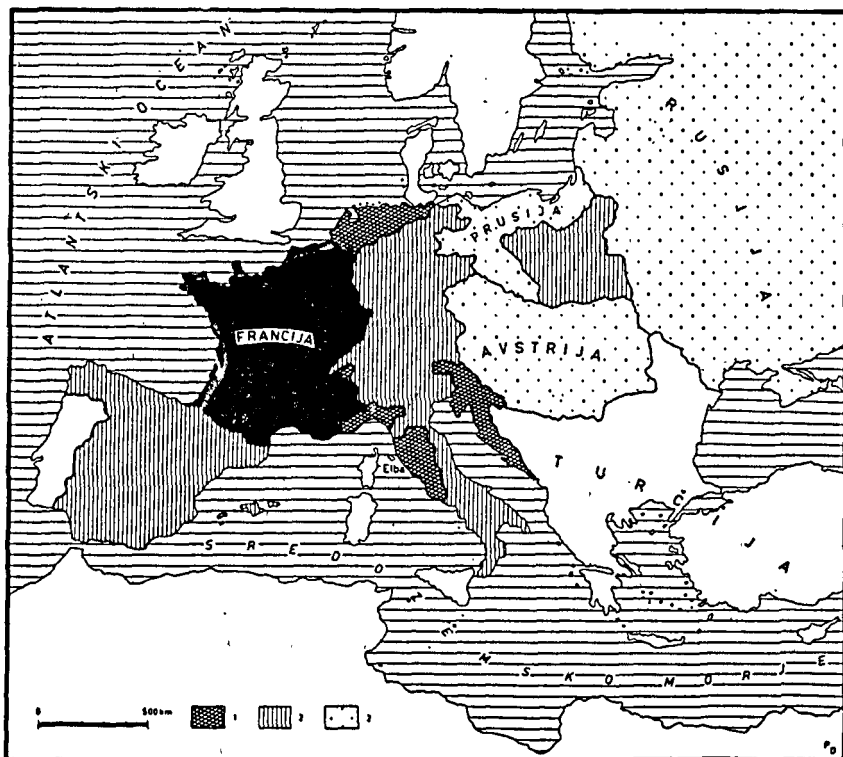
Z buržoaznimi revolucijami se je v Evropi uveljavljal nov, kapitalistični red, s katerim je človeštvo naredilo velik korak naprej, vendar je izkoriščanje ostalo. Na mesto fevdalcev je sedaj stopila buržoazija in izkoriščala ljudske množice, zlasti delavstvo.

Napoleonov nastop. — Čeprav je francoska vojska že napodila sovražnika iz države, je francoska buržoazija nadaljevala vojno. Polastila se jo je želja, da bi si podredila čim več Evrope in tako dobila trg za svoje blago. Skupščina je imenovala za poveljnika armad v boju proti Avstriji Napoleona Bonaparta, ki se je odlikoval v prejšnjih bojih.

Napoleon je hitro prodiral v Italijo, uničil papeško državo in Beneško republiko. Prodiral je še dalje preko slovenskih dežel proti Dunaju. Avstrija je zato leta 1797 sklenila mir. Za izgubljene dežele ob francoski meji in v Italiji so Habsburžani dobili ozemlje beneške republike z Dalmacijo in beneško Istro.

Napoleonove vojne in cesarstvo. — To je bil seveda šele začetek dolgoletnih bojov, ki so bili za Napoleona v Evropi. V vojnah proti francoski revoluciji in republiki se je zvezi fevdalnih držav priključila tudi Anglija, seveda iz drugih vzrokov. Francija je postajala tekmeč Angliji in angleška buržoazija se je bala rasti francoske trgovine in proizvodnje ter skomin francoske buržoazije po gospodstvu nad Evropo.

Ko je bil Napoleon leta 1809 na višku slave in moči, je bil tako rekoč gospodar Evrope. Priključil ali podredil oziroma spravil je v odvisnost velike dele njenega ozemlja. Med drugimi je zasedel tudi Dalmacijo, Istro in del slovenskega ozemlja.

Evropa za Napoleona

1. od Napoleona osvojene dežele, 2. ozemlje pod Napoleonovim nadzorstvom, 3. Napoleonovi zavezniki

»Veljka armada« se vrača

Že pred tem je izostril te vojne in se oklical za francoskega cesarja. Buržoazija se temu ni upirala, ker so ji močna oblast in osvajanja koristila. Francija je postala zopet monarhija, sedaj se veda buržoazna. Napoleon je izdal vrsto zakonov in preuredil Francijo. Proglasil je tudi »celinsko zaporo«. Z njo je prepovedal vsem deželam, ki so bile pod njegovo oblastjo, trgovino z Anglijo. Na Napoleonov pritisk je to izvajala tudi Rusija, s katero je sklenil prijateljsko zvezo. S »celinsko zaporo« je hotel Napoleon zlomiti gospodarsko moč Anglije.

Toda prijateljstvo z Rusijo se je krhalo in Napoleon jo je hotel povsem pokoriti. Leta 1812 se je odpravil s številno vojsko proti vzhodu. Toda »veljka armada« je bila v Rusiji premagana. Mnogo vojakov je padlo v bojih, še več pa jih je uničila silovita zima. V Francijo so se vrnili le ostanki nekdanj mogočne vojske.

Po zmagi ruske vojske nad Napoleonom so se dvignili podjarmljeni narodi v Evropi. Nastala je nova zveza držav proti Franciji in Napoleon je bil leta 1813 premagan v tako imenovani bitki narodov pri Leipzigu (Lajpcig). Naslednje leto je padel tudi Pariz in Napoleon se je moral odpovedati prestolu. Na oblast je prišla sedaj zopet stara francoska kraljeva družina. Zavezniki pa so Napoleona poslali v pregnanstvo na otok Elbo. Po poskusu, da bi

zopet zavladal v Parizu, so ga Angleži poslali na otok sv. Helene, kjer je leta 1821 umrl.

Dunajski kongres. — Predstavniki zmagovitih fevdalnih držav in Anglije so se po zmagi nad Napoleonom zbrali na Dunaju (1815). Na kongresu so uredili Evropo pō svoje. Povsod so postavili nazaj na prestole stare vladarske rodbine in v glavnem obnovili stanje, kakršno je bilo pred začetkom francoske revolucije in Napoleonomimi vojnami. Vendar se v Franciji iz strahu, da ne bi zopet izbruhnila revolucija, niso upali obnoviti fevdalnega reda in tudi ne absolutizma. Kmet je obdržal zemljo, ki jo je dobil za francoske revolucije. A vladar je izdal ustavo, s katero je najvišja buržoazija dobila nekaj političnih pravic.

Evropske fevdalne države z Avstrijo, Prusijo in Rusijo na čelu so se nato zvezale v tako imenovano »Sveto zvezo«. Sklenile so, da bodo varovale stanje, kakor so ga ustvarili na dunajskem kongresu, a hkrati, da se bodo bojevale proti revoluciji povsod, kjerkoli bi do nje prišlo. V Evropi je nastopila doba reakcije.

4. JUGOSLOVANSKI NARODI IN NAPOLEON

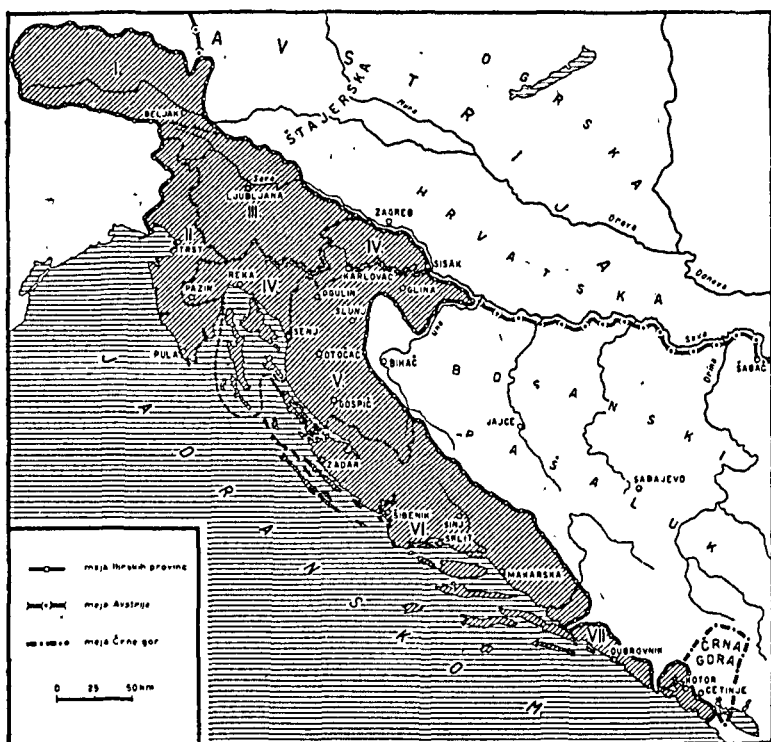
Dalmacija v dobi francoske uprave. — Na svojih osvajaalnih pohodih je prišel Napoleon tudi v naše kraje. Leta 1805 je Napoleon zasedel prve dežele pri nas. Na bratislavskem miru je dobil beneško Istro in Dalmacijo razen Boke Kotorske. To so Francozi dobili šele leta 1807. Leto pozneje pa je Napoleon priključil Dalmaciji tudi ozemlje dubrovniške republike.

Francozi so v Dalmaciji pospeševali poljedelstvo, uvajali nove rastline, izsuševali močvirja in pogozdovali kraške goličave. Podpirali so trgovino, odpravili ali znižali so nekatere carine, gradili ceste in skrbeli za boljši promet. Gradili so vodnjake in skrbeli za večjo snago pri ljudstvu.

Odpravili so tudi posebne pravice plemičev in mestnih občin. Cerkvi so zaplenili posestva, uvedli svobodo vere in civilno poroko. Ločili so sodstvo od uprave in povsod postavljali plačane uradnike. Pod francosko upravo in sodstvom je doslej tlačeno ljudstvo postalo enakopravno s svojimi prejšnjimi zatiralci. Kmet je postal osebno svoboden (seveda tam, kjer je bil podložnik), odpravili so tlako in desetino, toda še vedno so ostali v veljavi kolonatski odnosi. Dalmacija je sedaj dobila mnogo novih šol, ne le osnovnih, ampak tudi višjih.

Nastanek in ureditev Ilirskih provinc. — Po avstrijskem porazu leta 1809 je Napoleon dobil še druge naše dežele: področje zgornje Drave z zahodno Koroško z Beljakom, Trst z Goriško in avstrijsko Istro, Kranjsko ter del Hrvatske in Vojne krajine. Vse te dežele je združil z Dalmacijo in beneško Istro v Ilirske province.

Francozi so v Ilirskih provincah takoj odpravili staro fevdalno upravo in uvedli svojo s plačanim uradništvom. Na čelu provinc je bil generalni guverner, pomagali pa so mu še drugi višji uradniki. Središče uprave je bila Ljubljana. Delile so se na šest civilnih in eno vojaško provinco.

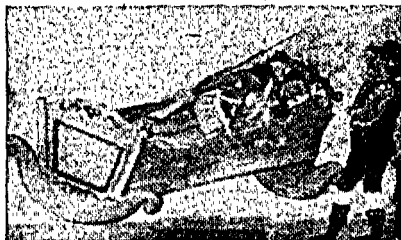
Ilirske provincije (rimske številke I—VII označujejo po vrstnem redu provinc: Koroško, Primorsko s Trstom, Kranjsko, Civilno Hrvatsko, Vojaško Hrvatsko, Dalmacijo in Dubrovnik)

Sodstvo so podržavili in ločili od uprave. Zemljiški gospod je izgubil sodno oblast nad podložniki in pred zakoni so postali vsi prebivalci enaki. Uvedli so splošno plačevanje davkov po dohodkih; sedaj so jih plačevali tudi plemiči in duhovščina. Davčna bremena so bila zelo visoka, ker so morale Ilirske province same vzdrževati svojo upravo. Še danes je spomin na te davke živ med ljudstvom v besedi »fronki« (od franka, francoskega denarja), kar pomeni davki. Pred koncem svoje vlade so Francozi uvedli tudi splošno vojaško obveznost. Konec je bilo oblasti fevdalcev v upravi, sodstvu ter davčni in vojaški organizaciji. Veliko skrb so Francozi posvetili tudi šolstvu. V vsaki občini je morala biti osnovna šola. Pouk na osnovnih šolah in nižjih gimnazijah je bil v narodnem jeziku; na višjih gimnazijah pa je bil narodni jezik učni predmet.

Cerkev je izgubila posestva in duhovniki so bili plačani. Uvedli so civilno poroko, prepovedane so bile procesije; matične knjige so vodili državni uradi.

Francoska uprava je sicer podpirala poljedelstvo, toda Francozi kmetu niso dali zemlje in še vedno so morali kmetje fevdalcem dajati dajatve in delati tlako. Kmet s tem ni bil zadovoljen, ker je pričakoval, da ga bodo oprostili fevdalnega jarma. Zato so se kmetje mnogokje upirali dajatvam in tlaki, toda francoske oblasti so jih z vojaštvom prisilile k poslušnosti.

Francozi so odpravili tudi cehe ter proglasili svobodno trgovino in obrt. Zaradi celinske zapore so francoske oblasti tudi pri nas pospeševale proizvodnjo. Tako so nastala nova podjetja, n. pr. v Trzinu za kose in nožna rezila in v Trzinu za porcelan. Tudi trgovina se je precej poživila, zlasti zaradi zvez Francije s Turčijo, od koder so uvažali volno, bombaž, riž, tobak in drugo. Zaradi tranzitne trgovine so napredovala mesta v notranjosti, zlasti Ljubljana in Karlovac; upadala pa so mesta ob obali, posebno Trst, ker jih je ovirala celinska zapora.

Kmet ziblje Francoza
(slika na panjski končnici)

Konec Ilirskih provinc in njihov pomen. — Po porazu pri Leipzigu so morali Francozi zapustiti Ilirske province in zasedli so jih Avstrijci. Dunajski kongres leta 1815 je nato prisodil Avstriji vse ozemlje Ilirskih provinc.

Fužina na Šavi (v današnjih Jesenicah) v 17. stoletju

Kljub kratki dobi obstoja je pomen Ilirskih provinc za naša ljudstva precejšen. Čeprav Francozi niso odpravili fevdalnih odnosov, so vendar na mnogih področjih zlomili fevdalne vezi. Omajali so verske in stanovske predsodke, uvedli enakost pred zakoni, versko svobodo in strpnost itd. Čeprav je Avstrija po zasedbi Ilirskih provinc v glavnem odpravila francosko upravo, se vendar ni mogla popolnoma povrniti k staremu. V tem je zgodovinski pomen kratke francoske dobe pri nas.

5. ZAČETKI NARODNEGA PREBUJENJA PRI NAŠIH NARODIH POD AVSTRIJO

Začetki slovenskega narodnega prebujenja. — Na slovenskem ozemlju so v tem času nastajale nove manufakture in se je širila založniška proizvodnja. V manufakturah so izdelovali predvsem tkanine (platno in sukno v Ljubljani, sukno v Celovcu in svilo v Gorici), dalje steklo, papir, porcelanske izdelke itd. Največji obseg

so imele na Slovenskem železarske delavnice in pridobivanje železa. Vsa Gorenjska in tudi Koroška sta bili posejani s fužinami; bile so n. pr. v Bohinju, na Jesenicah, Javorniku, v Kropi, Železnikih, Kokri in drugje. Največje in največ jih je imel baron Žiga Zois. Po vsem svetu so bili znani puškarji iz Borovelj na Koroškem. Razen idrijskega rudnika živega srebra, ki je zaposloval več sto delavcev, na Slovenskem nismo imeli večjega rudnika. Toda velika večina teh podjetij je bila v rokah tujih, nemških in italijanskih podjetnikov.

Slovenske dežele so se zaradi gospodarskega razvoja, zlasti s trgovino, vedno bolj povezovale med seboj. Slovenski ljudje so spoznali, kako daleč sega domače ozemlje in govorica, ter začutili, da spadajo skupaj in da so samostojen del slovanske skupine narodov. Prej so se opredeljevali s pokrajinskimi imeni (Kranjci, Korošci, Štajerci in sl.) in naziv Slovenec jim je pomenil hkrati tudi Slovana sploh. To zavest je še utrjevalo ponemčevanje ali germanizacija, ki se je v tem času, zlasti za Jožefa II., zopet začelo. K nam so prihajali nemški uradniki in šolniki. Uvajanje nemščine kot uradnega in učnega jezika je ponemčevanje še povečalo in pospešilo. V boju proti nemščini so začeli na Slovenskem zahtevati slovenski jezik v šolah in javnem življenju. S tem pa smo Slovenci že stopili na pot narodnega prebujenja, ki se začena v drugi polovici 18. in traja do srede 19. stoletja.

Žiga Zois (1747—1819)

Med prvimi, ki so izrazili narodno-prebudno misel, je bil Marko Pohlin. Leta 1768 je napisal slovnico »kranjskega« (to je slovenskega) jezika in v njej dejal, naj se »Kranjci« ne sramujejo svojega jezika in naj bi se mladina poprijela tudi učenja »kranjščine«. Ko je Marija

Terezija organizirala šolstvo, so naši buditelji zahtevali slovenski jezik v osnovne šole. V naslednjih letih smo dobili prve slovenske šolske knjige, ki jih je prevajal iz nemščine Jurij Japelj.

Za slovensko narodno-prebudno delovanje se je začel zanimati tudi baron Žiga Zois, ki je kmalu postal središče slovenskega prebudnega dela in knjižnega ustvarjanja. Pod njegovim vodstvom je delovalo več važnejših narodnih buditeljev. Na Zoisovo spodbudo je Anton Tomaž Linhart napisal zgodovino Slovencev in drugih južnih Slovanov od najstarejših časov do Karla Velikega. Zavrgel je splošno razširjeno trditev, da smo potomci Ilirov, in dokazal, da smo se v nove kraje naselili v 6. stoletju. Linhart je priredil tudi prvi slovenski drami »Županovo Micko« in »Veseli dan ali Matiček se ženi«.

Tudi prvega pomembnega slovenskega pesnika Valentina Vodnika je dal Zoisov krog. Zoisov tajnik Jernej Kopitar pa je s svojo znanstveno slovnico leta 1809 dal slovenskemu jeziku znanstveno veljavo.

Na zunaj, v praktičnem delu, so buditelji iz Zoisovega krožka nadaljevali s prevajanjem in pisanjem šolskih knjig. V tem se je odlikoval zlasti Vodnik. Širili so narodno-prebudne misli med ljudstvom z izdajanjem »Velike pratike« in tudi s prvim slovenskim časnikom »Lublsanske novice«. Oboje je urejal Vodnik.

Z vsem tem delom so prvi slovenski narodni buditelji utrjevali narodno zavest in vzbujali ljubezen za slovenski jezik. Slovenski narodno-prebudni delavci so bili povečini izobraženci, ki so izšli iz kmečkih in meščanskih vrst. Ker takrat še nismo imeli svoje močnejše buržoazije, ki bi začela boj proti fevdalizmu, tudi naši buditelji niso postavljali takih zahtev. Najnaprednejši je bil Linhart,

Anton Tomaž Linhart (1757—1795)

Valentin Vodnik (1758—1819)

pristaš prosvetljenstva in nasprotnik fevdalnega reda. Jasnó je to povedal v drami »Matiček se ženi«, kjer je prikazal preprostega slovenskega kmečkèga fanta Matička, ki je bil mnogo pàmetnejši od tujega fevdalca.

V dobi Ilirskih provinc se je narodna zavest še okrepila (podobno tudi pri Hrvatih v Dalmaciji). Kajti večja vloga narodnega jezika v šolah je ugodno vplivala na razvoj narodnega prebujenja. Najvažnejši narodni buditelj je bil Vodnik. Navdušeno je pozdravil Francoze in jim v pozdrav napisal pesem »Ilirija oživljena«. Po zlomu francoske oblasti pri nas so avstrijske oblasti Vodnika upokojile zaradi navdušenja za Francoze.

Narodno prebujenje pri Srbih na južnem Ogrskem. — Na Ogrskem se je že pod turško oblastjo začela hitreje razvijati trgovina. Po Donavi navzdol in preko srbskih dežel je šlo manufakturno blago iz zahoda v turške dežele na Balkanu in Carigrad. V obratni smeri pa so prodajali zlasti poljedelske in živinorejske pridelke in proizvode (žito, živino, kože, volno in dr.). V tej trgovini so imeli važno vlogo trgovci iz vrst Srbov, ki so bili naseljeni na Ogrskem. Ko je avstrijska vojska potisnila Turke iz večjega dela Ogrske, se je srbsko prebivalstvo od prve polovice 18. stoletja v vseh mestih na Ogrskem zelo povečalo. V Budimu, Temišvaru in drugih mestih na Ogrskem je bilo več srbskega prebivalstva kakor Madžarov. Ukvarjali so se predvsem s trgovino in obrtjo. Imeli so trgovske zveze z mesti v Avstriji in drugih deželah srednje Evrope. V njih, kot n. pr. na Dunaju in v Trstu so nastajale močne kolonije srbskih trgovcev in obrtnikov. Trgovina se je poživila zlasti potem, ko je bila severna Srbija v prvi polovici 18. stoletja za nekaj časa pod avstrijsko oblastjo. Lahko bi skoraj rekli, da so srbski trgovci postali v tem času posredniki trgovine med zahodom in Turčijo na tem področju.

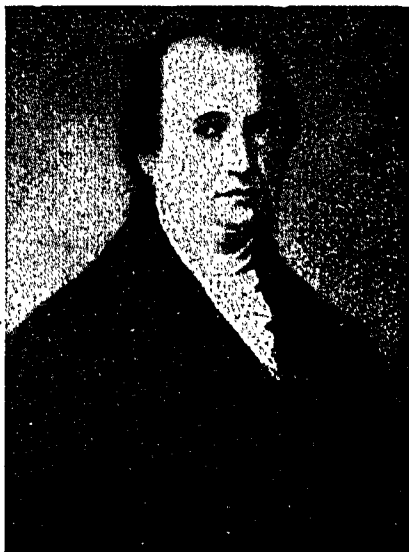

»Ilirija oživljena«

Važni trgovski poti sta bili Donava in Tisa, a tudi Sava je pomembna zaradi zvez s Trstom in deloma Reko. Gradili pa so tedaj tudi prekope med rekami in so se tako povečale trgovske poti.

Zaradi te trgovine so srbski trgovci in obrtniki v mestih na Ogrskem zelo bogateli in so postali poglavitni podporniki srbskega kulturnega življenja. V mestih so nastajale srbske šole, tiskarne in druge kulturne ustanove. Sredstva zanje pa so dajali bogati trgovci in obrtniki. V eno najvažnejših kulturnih središč srbskega ljudstva na južnem Ogrskem se je razvil Novi Sad.

Prav ta mesta so postala tudi središča narodnega prebujenja. Zaradi gornjega razvoja so se namreč srbski trgovci in obrtniki vse bolj povezovali in med njimi se je začela javljati narodna zavest. Na njeno nastajanje je ugodno vplival tudi ves srbski zgodovinski razvoj. Spomin na Dušanovo carstvo, ki je bil izredno živ, je dvigal srbski ponos. V neprestanih bojih s Turki in drugimi zatiralci se je med srbskim ljudstvom utrjeval čut za svobodo. V boju proti ogrskemu plemstvu in saboru ter dunajskemu dvoru se je zato narodna zavest hitro razvijala.

Dositej Obradović (1739—1811)

Najpomembnejši med srbskimi buditelji je bil Dositej Obradović. V mladosti je stopil v samostan Hopovo na Fruški gori. Toda tu je kmalu spoznal vse licemerstvo in razuzdanost menihov in je šel iz samostana. Mnogo je potoval po Evropi ter se tam navzel prosvetljenih misli. Leta 1783 je izdal svojo prvo knjigo v jeziku, kakor ga je govorilo ljudstvo. Zavrgel je torej tako imenovani slaveno-srbski jezik, v katerem so do tedaj pisali srbske knjige. Pozneje je izdal še več knjig, ki jih je pisal, kakor je dejal, za vse, ki razumejo njegov jezik. Njegove knjige so zelo brali in tako so se širile napredne misli. Obradović je zahteval, naj se šolajo

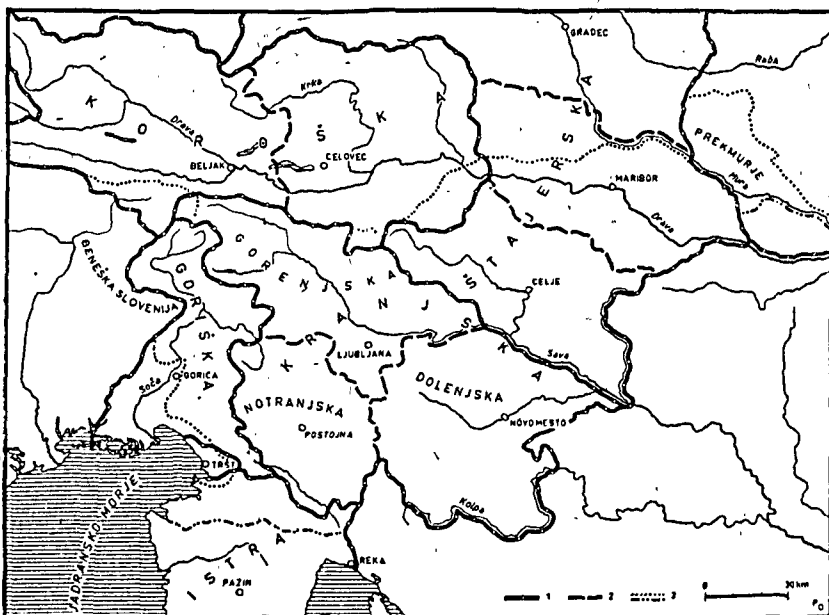
tudi deklice in je svojim nasprotnikom odgovarjal, da se narod ne bo nikoli izobrazil, če bodo ostale žene neuke in barbarske. Ob koncu svojega življenja je pomagal srbskemu ljudstvu, ki je v boju s Turki gradilo svojo državo. Šel je v Beograd, kjer je organiziral šolstvo in postal minister prosvete. Tu je neumorno delal, pomagal povsod, kjer je bilo treba in kjer je mogel kaj storiti za zaostalo srbsko ljudstvo. Umril je sredi dela leta 1811.

Narodna zavest je naglo prodirala med srbsko ljudstvo. Že na saboru leta 1790, ki se je zbral po Jožefovi smrti, so Srbi zahtevali svoje posebno upravno ozemlje in upravo ter srbski jezik v šolah in uradih. Tega seveda niso dobili. Toda vedno odločneje so nastopali za svoje narodne pravice. Središče narodnega gibanja je postal Novi Sad, kjer je leta 1825 začela delovati Matica Srbska.

Sklep. — Vsi jugoslovanski narodi, ki so živeli v okviru habsburške monarhije, so stopili na pot narodnega prebujenja. Začeli so se potegovati za svoje pravice. V prvi polovici 19. stoletja so izoblikovali tudi že jasne narodne načrte in zahtevali enakopravnost svojega jezika, ki naj se uvede v šole in urade.

6. NARODNO GIBANJE PRI SLOVENCIH V PREDMARČNI DOBI

Predmarčna doba. — Po dunajskem miru je v Avstriji zavlada najhujši absolutizem. Zaradi strahu, da se ne bi širile ideje francoske revolucije, iz bojazni, da ne bi prišlo do revolucije, je državna oblast zatirala vsako gibanje, ki bi moglo škodovati staremu fevdalnemu redu. Poglavitno orodje za to je bila policija. Vsepovsod so bili raztreseni policijski ovaduhi, ki so iskali in nadzirali nasprotnike fevdalizma in absolutizma. Prepovedani so bili časopisi, ki so pisali v svobodnejšem duhu. Na vse, kar se je tiskalo, je pazila stroga cenzura. Na ta način so hoteli preprečiti, da se ne bi revolucionarne misli širile med ljudstvo. Ječe so bile polne ljudi, ki so se bojevali za svobodo in za večje pravice tlačanih narodov v Avstriji. Tudi na ljubljanskem gradu so bili zaprti mnogi borci proti staremu redu. Poglavitni vodja avstrijske politike tega časa je bil minister knez Metternich

Slovenske dežele v prvi polovici 19. stoljetja: 1. meje dežel, 2. meje okrožij (s središči okrožij), 3. meje LRS in FLRJ

Rudnik živega srebra v Idriji v drugi polovici 17. stoletja

(Meternih). Po njem imenujemo ta način vladanja tudi Metternichov absolutizem. Obdobju od dunajskega kongresa do leta 1848 pa pravimo predmarčna doba (ker je v marcu leta 1848 izbruhnila revolucija v Avstriji).

Toda vse zatiranje in preganjanje je bilo zaman. Vedno bolj je rasel odpor proti fevdalizmu in absolutizmu. Vedno bolj se je krepilo tudi narodno gibanje tlačentih narodov v Avstriji, med njimi tudi slovensko.

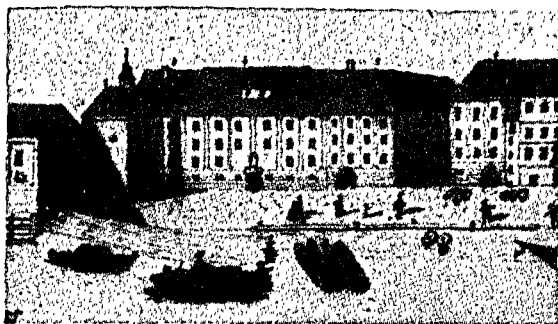
Manufakture in prve tovarne na Slovenskem. — Ko je prišlo ozemlje ilirskih provinc pod Habsburžane, so avstrijske oblasti takoj uveljavile svojo upravo. Povsod, v urade in šole, so uvedli nemški jezik. Odpravili so francosko šolstvo in vzpostavili staro. Vendar so se nekatere stvari, ki so jih uvedli Francozi, obdržale v veljavi (n. pr., da je zemljiški gospod izgubil sodno oblast nad podložniki).

Kmetov položaj se v tem času kljub dvigu poljedelstva in živinoreje ni dosti zboljšal. Še vedno je moral opravljati vse

dolžnosti in nositi bremena, ki so mu jih nalagali fevdalci. Močno so ga pritiskali tudi državni davki. Zato so se kmetje še upirali. Kmet je vedno odločneje zahteval, naj se odpravi fevdalizem.

Manufakturna proizvodnja je naraščala. Število manufaktur na slovenskih tleh se je v tem času precej povečalo. Poleg njih pa so začeli uvajati v proizvodnjo tudi parno silo in stroje. V Ajdovščini, Ljubljani in Preboldu na Štajerskem so nastale prve tekstilne tovarne. V idrijskem rudniku živega srebra so uporabili parni stroj, da so z njim črpali vodo iz rovov. Velike spremembe so začele doživljati slovenske dežele tudi v prometu. Leta 1846 je na železniški progi Dunaj—Trst, ki so jo gradili že nekaj let, pripeljal v Celje prvi vlak iz Gradca; tri leta pozneje pa v Ljubljano. Začeli so tudi bolj na široko kopati premog, zlasti v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku.

Lastniki manufaktur in novih tovarn na naših tleh so bili po večini tujci, predvsem Nemci. Ta mnogo močnejša nemška buržoazija je dušila razvoj slovenske. Vendar je v tem času nastajala tudi slabotna in maloštevilna slovenska buržoazija. Zelo rada je kupovala fevdalna posestva, ker je mislila, da se bo s tem povzdignila. Bila je tudi še nasprotna širjenju industrijske proizvodnje. Bila je torej

Zoisova hiša in pristanišče na Bregu v Ljubljani

po mišljenju še vedno zelo blizu plemstva in se po veliki večini še ni odločila proti fevdalizmu in absolutizmu. Nastajalo je tudi delavstvo, ki je prihajalo s podeželja, kjer kmečki sinovi niso našli služka. Strokovni delavci so prihajali v glavnem iz tujine.

Dva tabora v narodnem gibanju. — Ker so se slovenske dežele vedno bolj povezovale in je rasla domača buržoazija ter in-

Francé Prešeren (1800—1849) in Matija Čop (1797—1835)

teligenca, se je narodna zavest utrjevala. Namesto prejšnjih deželnih imen: Kranjska, Koroška itd. začno uporabljati za vse dežele, kjer prebivajo Slovenci, ime Slovenija, za prebivalce ime Slovenci in za jezik, ki ga govore, slovenščina. Vedno bolj se je širil krog narodno-prebudnih delavcev iz vrst izobraženstva, ki pa je še vedno po veliki večini pripadalo duhovščini, čeprav jih je bilo več tudi iz vrst svetne inteligence. Eden med njimi je bil Francé Prešeren (1800—1849), največji slovenski pesnik. Z njim je slovensko narodno prebujenje doseglo višek. Njegove pesmi so dvignile slovensko književnost na svetovno višino. Prešeren je tako dokazal, da slovenski jezik ni samo zmožen življenja, ampak da se v njem lahko ustvarja tudi najvišje pesništvo.

Toda velika večina narodnih buditeljev je bila nasprotna Prešernovim pesmim, češ da so pohujšljive. Ta struja je zahtevala, naj se piše v jeziku, ki ga govori kmet, a vsebina poezije naj bo, kakor se je norčeval Prešeren, »... to, kar treba je pri hiši, za hleve treba, treba je na polji...«. V leposlovju pa se je navduševala le za dela, ki so imela vzgojno vsebino, in molitvene knjižice. Ta struja ni bila napredna. Bala se je idej francoske revolucije in revolucije same. Bila je zvesta Avstriji in habsburški vladarski hiši in je zagovarjala obstoječi fevdalni red. Konkor so potrebne spremembe tega reda, naj se izvrše z reformami kakor za Jožefa II. Izvajale naj bi jih same

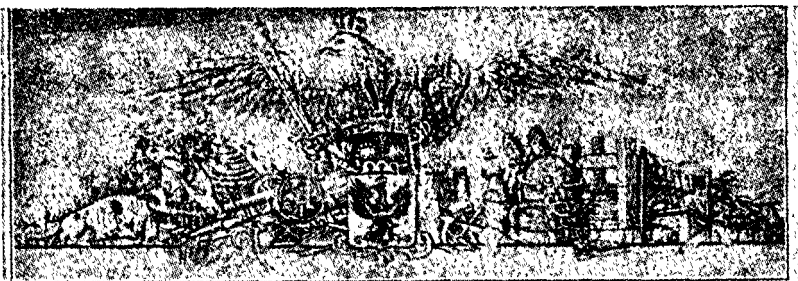
K R A J N S K A
Z H B E L I Z A.

NA
S V I T L O B O D A L
M. K A S T E L I Z.

PERVE BUKVIZE.

V L J U B L J A N I
N A T I S N I L J O S H E P B L A S N I K.
1830.

KMETIJSKE IN ROKODELSKE NOVIZE.

Na svetlobo dane od z. k. kmetijske družbe.

№ 1.

Petik 6. Prosenza.

1843.

Glava »Kmetijskih in rokodelskih novic«

državne oblasti. Tudi izpolnitev slovenskih narodnih zahtev, da se uvede slovenščina v šole in urade, so skušali doseči od avstrijskih oblasti na miren način. Za kmečke zahteve, naj se odpravi fevdalizem, ta struja ni imela posluha. Ker je ta krog ljudi branil stari red in je dopuščal samo reforme, ga štejemo za konservativni tabor.

Proti konservativnemu taboru so nastopali posamezniki, ki so se zbirali okoli Prešerna, Matije Čopa in bogatega trgovca Andreja Smoleta. Prešernov krog je trdil, da je treba v slovenskem jeziku ustvarjati tudi višjo književnost, to je književnost, ki je pisana za inteligenco in buržoazijo. Njej naj se približa tudi kmet. Ta tabor v slovenskem narodnem gibanju je čutil s kmečkim ljudstvom in ga je hotel dvigniti na višjo kulturno stopnjo. Prav tako je bil Prešernov krog nasprotnik fevdalizma in absolutizma. Postavil se je na kmetovo stran in zagovarjal načelo, naj kmet dobi zemljo brez odškodnine. Zahteval je svobodo in enakopravnost za slovensko ljudstvo. Misli tega tabora je Prešeren lepo zapisal v svoji pesmi Zdravljica. Ta tabor je napredni, demokratični tabor.

Oba tabora sta si bila močno v laseh. Največji spor je razvnela tako imenovana »abecedna vojna«. Takrat so namreč skušali na Kranjskem namesto bohoričice uvesti novo abecedo; isto se je zgo-

dilo tudi na Štajerskem. Obe pisavi je podpiral konservativni tabor. Proti njima pa se je bojeval Prešernov krog. Če bi novi pisavi obveljali, bi Slovenci na Kranjskem pisali po svoje, na Štajerskem pa zopet drugače. Tako bi nastalo namesto enotne slovenske književnosti kar več različnih. Zato je Prešernov krog zahteval, naj se piše še naprej v bohoričnici, ker je v njej že nastala književnost in ker v njej pišejo vsi Slovenci.

Napredni Prešernov tabor je nastopil tudi proti ilirizmu. To je bilo narodno-prebudno gibanje, ki je hotelo, naj bi se vsi južni Slovani združili v en narod, ki naj piše v ilirskem, to je srbohrvatskem jeziku. Gibanje se je razširilo k nam iz Hrvatske (glej str. 100). V slovenskih deželah se je ilirizem uveljavil predvsem na Štajerskem in Koroškem, kjer sta bila nemški pritisk in germanizacija največja. Tamkajšnji narodno-prebudni delavci, kot na pr. Stanke Vraz in Matija Majar Ziljski, so v malodušju mislili, da je rešitev za Slovence v tem, če sprejmejo kot knjižni jezik »ilirščino«. Za kmeta naj bi se pa še naprej pisalo v domačih narečjih. To bi za Slovence pomenilo narodno smrt. Ilirizem se ni uveljavil. Vraz je nato postal hrvatski pesnik. Vendar smo Slovenci pod vplivom ilirizma sprejeli novo pisavo gajico, v kateri so začeli pisati Hrvati in pred njimi Čehi.

Tako so Slovenci v tem času v veliki meri po zaslugi Prešerna in njegovih somišljenikov ohranili enoten črkopis, zgradili enoten knjižni jezik ter ohranili svojo kulturo in samobitnost.

Kljub tej vlogi Prešernovega kroga je na Slovenskem imel vodstvo v narodnem gibanju njemu nasproten konservativni tabor. Konservativci so začeli izdajati tudi edini slovenski časopis tega časa »Kmetijske in rokodelske novice« (1843). Novice so poučevale kmeta, kako naj obdeluje zemljo, in obrtnika, kako naj dviga svojo obrt. Izražale so zvestobo avstrijskim vladarjem in katoliški cerkvi. Prešeren k sodelovanju ni bil povabljen, pač pa so Novice priobčevale pesmi Vesela-Koseskega, ki so slavile zvestobo Slovencev do Avstrije. Njihov urednik je postal Janez Bleiweis (Blajvajs), ki se je nato vedno bolj uveljavljal in postal voditelj konservativnega tabora.

7. ILIRSKO GIBANJE NA HRVATSKEM

Poljedelstvo in živinoreja se dvigata. — Od začetka 18. stoletja se je začela Hrvatska počasi dvigati iz zaostalosti, v katero je padla zaradi neprestanih bojev in meje proti Turkom.

Sedaj se je polagoma opuščala živinoreja, ki je prej prevladovala, in poljedelstvo zavzema vedno večje površine zemlje. Poleg starih vrst žita se začne že konec 17. stoletja širiti koruza. Čez 50 let postane za kmeta že poglavitna žitna vrsta. Toda zaradi slabega obdelovanja polja je zemlja ob slabih letinah premalo

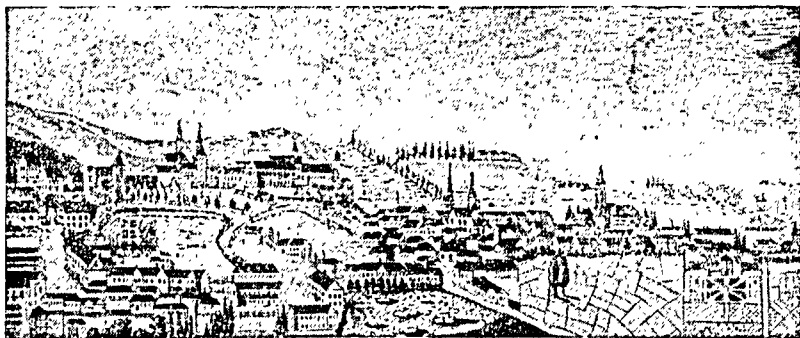
Janez Bleiweis (1808—1881)

rodila. Lakote so bile še ves ta čas zelo pogost gost v hrvatskih deželah. Vendar so ob koncu 18. stoletja pridelali že toliko žita, da je postalo glavni predmet trgovine. Uvajali so tudi druge kulturne rastline, tako na primer tobak, ki so ga precej izvozili. Tudi vinogradništvo se je v nekaterih krajih precej razvilo.

Živinoreja je bila seveda še vedno zelo važna, zlasti v krajih, ki so bili prej pod Turki. Poleg goveda, ki se je skoraj vse leto paslo po pašnikih, so gojili vedno bolj tudi svinje. Pasli so jih zlasti po hrastovih in bukovih gozdovih. Na podlagi tega se je razvila velika

trgovina s svinjami in govedom, kar so izvažali na Dunaj in druge kraje srednje Evrope.

Raste tudi obrt in se pojavljajo prve manufakture. — Druga proizvodnja je zaostajala za poljedelstvom in živinorejo. Vendar je deloma porasla obrt, ki jih je bilo v tem času okoli 70 vrst, in so nastajale posamezne manufakture (na pr. za sukno, svilo, za jadra in sl.). Največja manufaktura je bila na Reki in je izdelovala sladkor. Tod je bilo še nekaj drugih manufaktur zlasti v zvezi z ladjedelnostvom. Lastniki so bili holandski podjetniki, ki so prišli na Reko že v prvi polovici 18. stoletja. Zelo so izrabljali tudi gozdove in izdelovali doge za sode, deske in pepeliko.

Zagreb v 18. stoletju

Bolj kakor ta proizvodnja se je razvijala trgovina, zlasti z žitom, vinom, živino, kožami, lesnimi izdelki in sl. Uvažali pa so na Hrvaško raznovrstno blago, svilo, dragocene in luksuzne predmete ter potrebščine za Vojno krajino, ki je bila velik potrošnik vsakovrstnega blaga. Najvažnejša prometna pot je bila Sava. Ob koncu 18. stoletja je plulo po njej že okoli 1000 ladij različne velikosti. Od nje je šel važen odcep po Kolpi do Karlovca in naprej po suhem na Reko, Bakar in Senj, ki so bili važnejša pristanišča na Hrvaškem. Karlovac je bil v tem času eno najpomembnejših trgovskih središč na Hrvaškem. Tu je bila prekladalna postaja za vse blago na poti k morju in od njega. Bilo je središče žitne trgovine. Poleg njega je omeniti še Zagreb, Varaždin in Osijek.

Dunaj in Pešta pritiskata na Hrvaško. — Razvoj proizvodnje in trgovine na Hrvaškem je naletel na velike ovire. Avstrijski vladarji so ob hrvatski meji uvedli visoke carine za hrvatsko blago, medtem ko blagu iz avstrijskih dežel ni bilo treba plačati nič. Preprečevali so tudi nastanek takih manufaktur, ki bi ovirale razvoj v avstrijskih deželah. Skratka, dunajski dvor je hotel, da bi Hrvaška (in Madžarska ter druge dežele ogrske krone) ostala zaostala, poljedelska dežela, ki naj bi zalagala avstrijske dežele s poljedelskimi proizvodi in kupovala v njih vse drugo blago. Nevarnost pa je vedno bolj grozila tudi z madžarske strani. Da bi se rešili gospodarskega pritiska s strani Dunaja, so hoteli madžarski trgovci in razne trgovske družbe, ki so tu nastajale, prevzeti trgovino na Hrvaškem in si zagotoviti izvoz svojega blaga na Reki, kjer ne bi plačali carine.

Podobno vlogo je imel tudi politični pritisk Dunaja, ki je hotel Hrvatsko povsem podrediti. Prav zaradi tega je hrvatsko plemstvo po smrti Jožefa II. sklenilo, naj bosta Hrvatska in Slavonija še nadalje podrejeni Ogrski. Ta zveza naj bi trajala toliko časa, da bi se združile vse hrvatske dežele in bi postala Hrvatska dovolj močna, da bi sama branila svoje pravice proti Dunaju. Ta sklep pa so sedaj izrabili Madžari, ki so z vso silo pritisnili na Hrvatsko, češ da je le del ogrskega kraljestva brez posebnih pravic. Pritisk Dunaja in Pešte se je povečal zlasti v predmarčni dobi.

Boj proti centralističnemu prizadevanju Dunaja in Pešte. — Kakor v vseh drugih deželah avstrijske države je Metternich tudi na Hrvatskem in Ogrskem vzpostavil absolutizem. Sabora od leta 1811 dalje dalj časa niso sklicevali. Nemški jezik so uvedli v urade in šole, stroga cenzura pa naj bi zavrla vsako širjenje naprednih misli. Dunajska vlada tudi ni hotela nič slišati o združitvi hrvatskih dežel. Zaradi tega pritiska dunajske vlade se je hrvatsko plemstvo tesno naslonilo na Ogrsko, da bi bil tako boj proti absolutizmu lažji.

Toda ko je leta 1825 vladar zopet sklical sabore in se je začelo saborsko življenje, sta tudi ogrski sabor in plemstvo pritisnila na Hrvatsko. Njun cilj je bil še bolj podrediti Hrvatsko Ogrski. Zahtevali so, naj zakoni, ki jih sprejme skupni hrvatsko-ogrski sabor, veljajo tudi na hrvatskem ozemlju. Uradni jezik naj bi bil le madžarski. Iz strahu pred dunajskim absolutizmom se hrvatski plemiči tem zahtevam niso postavili odločno po robu. Leta 1827 so na saboru celo sklenili, naj se v vse hrvatske šole uvede madžarski jezik kot obvezen predmet. Proti prizadevanjem ogrskega sabora, da bi se madžarščina uvedla v urade na Hrvatskem, pa je plemstvo še vedno branilo latinski jezik. V njem so bile namreč napisane njegove pravice.

Ilirsko gibanje. — V tem času silovitega pritiska z Dunaja in Pešte se je na Hrvatskem začelo ilirsko gibanje. Začetniki tega gibanja so bili mladi izobraženci, ki so študirali na univerzah v Pešti in Gradcu. Najpomembnejši narodnopreredni delavec med njimi je bil Ljudevit Gaj (1809 do 1872), doma iz Hrvatskega Zagorja. Ko je študiral v Pešti, se je seznanil z idejami slovaškega zgodovinarja Josipa Šafařika in je spoznal njegovega rojaka, pesnika Jana Kollárja. Ta dva sta bila poglavitna predstavnika misli o tesnejšem sodelovanju vseh Slovanov (panslavizem), da bi se tako laže ubranili tujega pritiska. Jan Kollár je predlagal, naj bi se Slovani združili v štiri ve-

like narode: ruskega, poljskega, češkega in ilirskega. Mladi Ljudevit Gaj in njegovi pristaši so z navdušenjem sprejeli te misli. Edino rešitev za tlačene Slovane v Avstriji so namreč pristaši panslavizma videli v združitvi vseh ali posameznih skupin v en večji narod, ki bi se laže boril za svoj narodni ob-
stoj.

Ko so se po končanih študijah vrnili v domovino, so se z vso vne-
mo lotili dela na knji-
ževnem polju in budili narodno zavest. V znak odpora proti Madžarom

Ljudevit Gaj (1809—1872)

so se začeli oblačiti v narodno nošo (surko). Prirejali so tako ime-
novane »Besede«, na katerih so s petjem, igrami in govori navdu-
ševali ljudi za narodno stvar. Gaj je leta 1835 začel izdajati časopis
»Novine Horvatske, Slavonske i Dalmatinske« s književno prilogo
»Danico«, da bi z njim širil narodno zavest. Oboje je izdajal še v
kajkavskem narečju. Toda že leto dni pozneje je Gaj uvedel štokav-
ščino, ker je bila med južnimi Slovani najbolj razširjena. Pisati pa
je začel v novem pravopisu, g a j i c i, ki ga je prevzel po češkem.
Gaj in drugi narodno-prebudni delavci so hoteli ustvariti enoten
»ilirski« knjižni jezik za vse južne Slovane. Združili naj bi se namreč
v »ilirski« narod, da bi bili tako močnejši in bi laže branili svoje
narodne pravice. Za združitev »ilirskih« ali vsaj hrvatskih pokrajin
so si prizadevali tudi hrvatski trgovci, ker bi bilo v prid njihovi
trgovini. Zato je tudi preimenoval svoj časopis v »Ilirske narodne
novine« in prilogo v »Danico ilirsko«. Toda Slovenci in Srbi so ostali
pri svoji književnosti; zavračali so tudi ilirsko ime. Vendar ima ili-
rizem za Hrvate velik pomen. Pristaši ilirskega gibanja z Gajem na
čelu so ustvarili enoten hrvatski knjižni jezik in pravopis ter povezali
tako Hrvate v eno celoto. Doslej so na Hrvatskem pisali v kaj-
kavščini, v Slavoniji v štokavščini, v Dalmaciji pa so še mnogo-

kje uporabljali čakavščino. Na podlagi tega so pozneje, ko je moč pokrajinskih imen upadala, lahko namesto ilirskega uvedli hrvatsko ime.

Po mišljenju pa pristaši ilirskega gibanja vendar niso bili enotni. Ko so se potegovali za narodne pravice, se je večji del ilircev nasiljanjal na stare pravice hrvatske države. Ogrevali so se le za reforme in so si odpravo fevdalnih vezi predstavljali samo takó, da bi se kmet odkupil. Le malo je bilo v ilirskem gibanju ljudi, ki so bili tesneje povezani s kmečkim ljudstvom in zahtevali, naj se odpravi fevdalizem brez odškodnine. V boju proti nemškemu in madžarskemu pritisku so poudarjali pravice hrvatskega ljudstva, da živi samostojno in da samo odloča o svoji usodi. Nekateri med njimi so se navduševali tudi za revolucijo.

Ilirskemu gibanju se je počasi priključilo tudi plemstvo, ker je videlo v njem dobro obrambo za svoje pravice. S podporo plemstva — ker še ni bilo dovolj močne buržoazije — so Gaj in njegovi sodelavci ustvarili vrsto kulturnih ustanov, ki so veliko pripomogle k širjenju narodne zavesti. Tako so ustanovili tiskarno, začelo je delovati gledališče, kjer je imel največ zaslug dramatik Dimitrij D e m e t e r, in Matica Ilirska (pozneje Matica Hrvatska). Začeli pa so ustanavljati tudi narodne čitalnice, na pr. v Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Križevcih in drugje, kjer so krepili narodno zavest. Seveda se je tudi med plemstvom vedno bolj širila misel, da se namesto latinščine vpelje kot uradni jezik v saboru domača govorica. Tako je leta 1843 Ivan K u k u l j e v i ć v prvem hrvatskem govoru v saboru zahteval, naj saborski zastopniki sprejmejo kot uradni jezik hrvaščino. To se tedaj sicer še ni zgodilo, a dolgo ni bilo treba čakati. Leta 1847 je sabor sprejel sklep, da se hrvatski jezik »dvigne na tisto čast, vrednost in veljavo, kakor jo je do tedaj uživala latinščina«. S tem je hrvatski jezik postal uradni jezik in narodno gibanje je doseglo pomembno zmago.

Toda, ko se je plemstvo priključilo narodnemu gibanju, je začelo počasi uveljavljati svoje mišljenje v njem. Hrvatsko plemstvo je branilo fevdalne pravice in obstoječi družbeni red, češ da je fevdalizem najpopolnejša družbena ureditev. Da bi ga obranili, je eden pleničev celo predlagal, naj se tistemu, ki je pameten, dà plemiški stan, da ne bi postal nevaren plemstvu. Ilirsko gibanje je pod vplivom plemstva dobivalo vedno bolj nazadnjaški značaj. Gaj se temu ni upiral. Pozneje se je plemstvu približal in končno prešel v službo dunajskega dvora. Zato narodno gibanje v tem času ni moglo pognati korenin med kmečkim ljudstvom, ki se je potegovalo za osvoboditev izpod fevdalnega jarma.

BOJ NAŠIH NARODOV ZA OSVOBODITEV IZPOD TURKOV

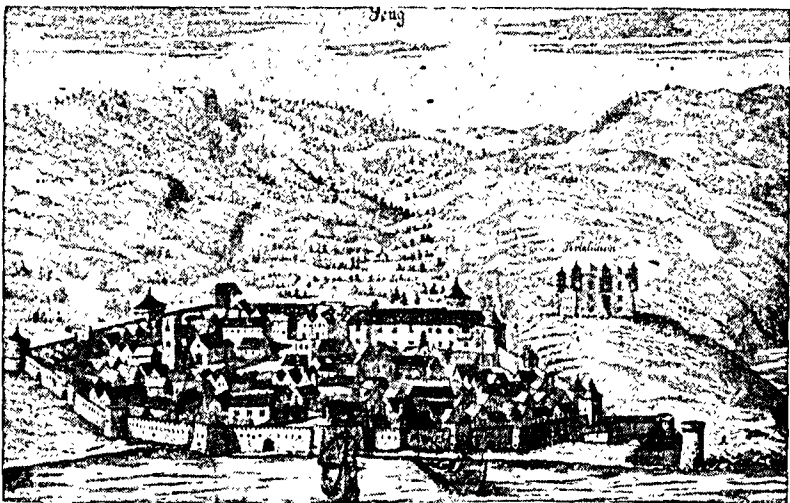
1. ZAČETKI PROPADANJA TURŠKE DRŽAVE

Upadanje turške vojaške moči. — Že kmalu po Sulejmanovi smrti, zlasti pa še od začetka 17. stoletja dalje, se je začela turška vojaška ureditev razkrajati. Spahije, ki sprva niso smeli imeti več kakor eno posestvo, se s tem niso več zadovoljevali. S podkupovanjem ali z zvijačnostjo so širili svojo posest. S silo so si jih jemali tudi drug drugemu. Sultanova ukrepi proti tem zlorabam niso nič pomagali. Spahije so posestva spremenili celo v dedno lastnino. Niso se pokoravali, ko jih je sultan poklical na vojno. Zaradi vsega tega je spahijska vojska številčno neprestano padala. A v njej se je vedno bolj uveljavljala tudi nedisciplinina.

Da bi sultan nadomestil izgubo pri spahijski vojski, je neprestano povečeval janičarsko. Vendar so se tudi v tej skoraj ob istem času izvršile spremembe. V janičarje so začeli siliti odrasli muslimani. Začeli so se ženiti in v njihove oddelke so polagoma prihajali tudi janičarski otroci. Janičarstvo je tako postajalo dedno. S tem se je disciplina zelo zrahljala in janičarska vojska ni bila več tako udarna. Na drugi strani pa so zaradi svoje številnosti postajali janičarji vedno bolj samovoljni. Že proti koncu 17. stoletja so se tako uveljavili, da so menjavali velike vezirje in celo sultane, če jim niso bili povšeči.

Seveda je s tem slabela moč turške države. Od konca 16. stoletja Turki niso mogli več v večjem obsegu osvajati novih dežel, čeprav so se še vedno bojevali na vseh svojih mejah.

Širjenje novih fevdalnih odnosov. — Z razkrajanjem turške vojske je začela propadati tudi stara fevdalna ureditev in so se uveljavljale nove oblike. Spahije, ki jim vojne niso prinašale toliko plena kakor poprej, so zahtevali od raje vedno več. Potrebovali so namreč vedno več sredstev, da bi lahko kupovali luksuzno blago, ki je začelo sedaj prihajati tudi z zahoda. Da bi povečali dohodke, so kmetom nasilno jemali najboljšo zemljo in tudi cele kmetije ter

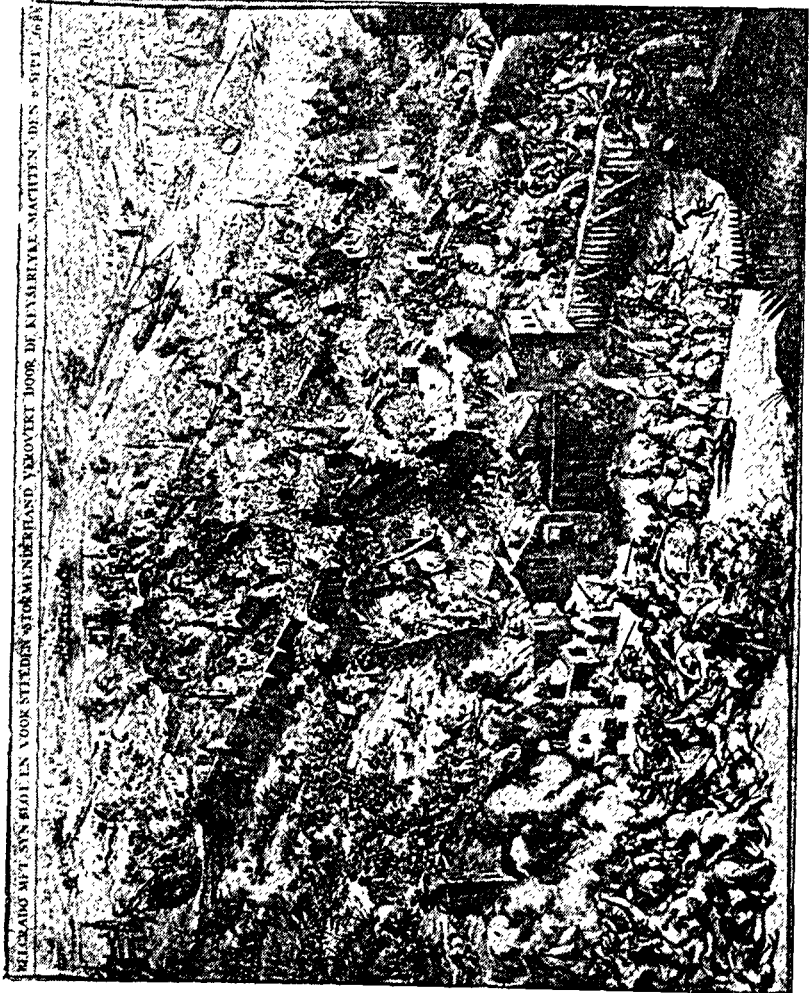
Senj v 17. stoletju

jih spreminjali v svojo dedno lastnino. Isto so delali tudi janičarji in turški uradniki. Rajo so seveda prisilili, da je na teh posestvih delala zanje. Pritiskali so celo na svobodne kmete (na pr. na vlahe, martolozе in dr.) in jih spreminjali v svoje podložnike.

Ta zemlja, ki je postala dedna last spahijev ali drugih turških gospodarjev, se je imenovala čiflik ali čitluk (čift pomeni v turškem jeziku par volov, čitluk pa zemljo, ki se obdela s parom volov). Lastniku te zemlje pravimo čitluk-sahibi (gospodar čitluka). Kmetu na teh posestvih pa so rekli čifčija.

Ti novi fevdalni (čitluški) odnosi so se vedno bolj širili in izpodrivali stare spahijske.

Živiljenje raje postaja vedno slabše. — Zaradi nastajanja čitlukov se je življenje podložnih kmetov zelo spremenilo in poslabšalo. Del zemlje na čitluških so dajali fevdalci kmetom-čifčijem v zakup. Njive in hiše, včasih tudi voli in seme za setev, so bili last čitluk-sahibija. Za zemljo so pobirali veliko zakupnino. Znašala je navadno od ene devetine pa tudi do polovice vseh pridelkov in živine. Zakupnika je novi lastnik, čitluk-sahibi, lahko napodil z zemlje in jo dal drugemu. Preostali del čitluka je lastnik obdržal sam zase, obdelovali pa so ga čifčije, ki so morali delati tlako. Ta del zemlje

MILITAIR MET STIN BLOI EN VOOR STEEDEN STORMENDE HAND VEROVERT DOOR DE TURKIJIAE MACHTEN DEN 8 SEPTEMBER 1688

Osvojitev Beograda leta 1688

je novi lastnik neprestano večal, z njim pa je naraščala tudi tlaka. Vedno več pa je bilo tudi čifčijev, ki jim fevdalec sploh ni dal zemlje v obdelavo, ampak so morali delati samo zanj. Življenje tega dela kmetov je bilo najbednejše. Čifčije so zaradi tega polja slabo obdelovali in je poljedelstvo v tem času nazadovalo.

Poleg teh dajatev in služnosti novim lastnikom zemlje je morala raja še vedno oddajati staro desetino in druge dajatve spahijam. Vsakogar, ki se ni podredil novim zahtevam ali se je upiral dati zemljo novim lastnikom, so z mučenjem prisilili na poslušnost. Zelo radi so uporabljali tako imenovano »dimljenje«. Kmeta, ki se ni pokoril njihovim željam, so dušili v dimu, dokler ni na pol mrtev pristal na vse. A tudi država je nalagala vedno večja bremena. Najhuje je raja občutila nasilje haračlijev, ki so jemali harač kadarkoli in kolikor se jim je zdelo. Podložno ljudstvo je bilo zaradi širjenja novih-čitluških odnosov in upadanja sultanove moči vse bolj prepuščeno samovolji fevdalcev, janičarjev, sultanovih uradnikov in haračlijev.

Vrhne plasti naših ljudstev izgube izjemne pravice. — V novih razmerah so bili prizadeti tudi vsi tisti, ki so pod Turki še obdržali razne pravice. Tako so zaradi novega stanja izginjali še oni redki spahije iz krščanskih vrst, ki so se do tega časa ohranili. Vedno manj je bilo naših ljudi v vrstah pomožnih vojaških odredov, ker so jih izpodrivali janičarji. Mnoge so novi fevdalni gospodarji spremenili v svoje podložnike. Nekateri pa so se zaradi pritiska pomuslimanili. Turški fevdalci in janičarji ter turška uprava so sedaj ogrozili tudi plemensko in vaško samoupravo našega ljudstva pod vodstvom starešin.

Vsi ti so zaradi tega postajali voditelji odpora proti turški oblasti. Priključila se jim je tudi srbska cerkev, ki je bila z njimi tesno povezana, tem bolj, ker je bila tudi sama prizadeta. Iz opore turške oblasti so vsi postali sedaj njeni nasprotniki.

Oblike odpora naših ljudstev. — Splošno poslabšanje je naša ljudstva pognalo v boj proti Turkom. Ljudstvo namreč novih nasilstev in bremen ni moglo več prenašati. Odpor je zato postajal tem večji, čim večje je bilo turško nasilje. Javljal se je od druge polovice 16. stoletja v raznih oblikah.

Že v času turškega prodiranja so bežale večje skupine naših ljudi na južno Ogrsko in tam nadaljevale boj proti Turkom. Po padcu Ogrske pa se je večalo število tistih, ki so pribežali na še svobodno hrvatsko ozemlje in se vključevali v nastajajočo Vojno krajino. Imenujemo jih uskokki ali prebegi. Prve večje sku-

pine uskokov srečamo v Žumberku in v okolici Klisa. Odtod so se po padcu te trdnjave umaknili v Senj. V času krize turške države pa se je število uskokov še povečalo in so se v okviru Vojne krajine in v beneški Dalmaciji odločno in junaško bojevali proti Turkom.

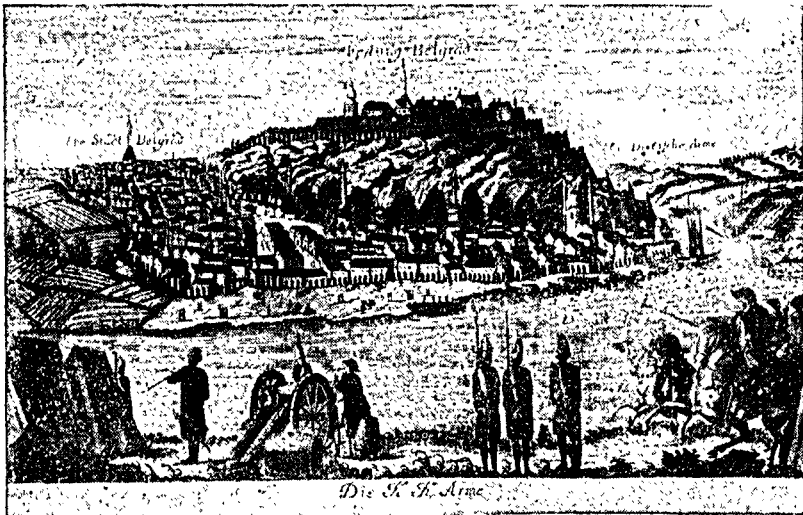
V pokorjenih deželah pa so posamezniki, ki niso več mogli oziroma hoteli prenašati turškega nasilja, odhajali v gozdove in planine. Sami ali združeni v manjše čete so napadali osovražene nasilnike in se tako maščevali za krivice. To so bili hajduki. Turki so se jih zelo bali, ljudstva pa jih je opevalo v pesmih kot svoje junake. S svojim bojem so hajduki dvigali uporniški duh ljudstva in mu kazali pot v svobodo.

Proti koncu 16. stoletja in dalje, torej v času, ko se je pritisk na naša ljudstva pod Turki povečal, so se začeli tudi veliki upori. Voditelji ljudstva v uporih so bili knezi, hajduki in tudi cerkveni poglavarji. Ker so bili gospodarji muslimani, podložno ljudstvo pa kristjani, je boj potekal pod geslom: »Za krst časnih in slobodu zlatnu!« Upori so nastajali zlasti takrat, ko so bile okolne države, Avstrija, Beneška republika in pozneje tudi Rusija, v vojni s Turčijo. Naša ljudstva so iskala zveze z njimi in jih prosila za pomoč in orožje, ki so ga potrebovali za boj. Pripravljenost naših ljudstev za upor so te države izrabljale v svojo korist. Pomagale so predvsem le tedaj, ko so šle v vojno proti Turkom, ker so hotele upore naših ljudstev izkoristiti za to, da bi lažje dosegle vojaške uspehe. Ko pa so sklepale mirovne pogodbe s Turki, so nanje pozabile in jih prepuščale krvavemu turškemu nasilju.

2. VOJNE PROTI TURKOM. UPORI NAŠIH LJUDSTEV

Prvi upori. — Naša ljudstva so se prvič v večjem obsegu uprla Turkom že v času vojne, ki je izbruhnila po bitki pri Sisku (1593 do 1606). Dvignila se je raja v Banatu in od tam se je širil upor na vse področje Vojvodine. Hkrati so šli v boj prebivalci v Slavoniji in krajih v notranjosti naših dežel. V Hercegovini in v Črni gori je vodil upornike vojvoda Grdan in Turki so se morali začasno umakniti iz teh krajev. Uprli so se tudi Srbi pod vodstvom patriarha Jovana. Kljub velikemu junaštvu, ki so ga pokazali borci proti sovragu, so Turki upore zadušili.

Nov val uporov. — Še večje uporniško gibanje je zajelo naša ljudstva pod Turki za velike turške vojne (1683—1699). Začela se

Beograd v drugi polovici 18. stoletja

je, ko so Turki zopet poskušali osvojiti Dunaj in pri tem doživeli poraz pod njegovimi zidovi. Po tej zmagi so Avstrija, Poljska in Beneška republika sklenile vojaško zvezo proti Turčiji. Nekoliko pozneje se ji je priključila tudi Rusija.

Že takoj po začetku vojnih sovražnosti se je uprlo ljudstvo v Slavoniji, Liki in Dalmaciji ter pod vodstvom svojih junaških voditeljev mnogo pripomoglo k uspehom cesarskih in beneških čet. Kmalu so se uprli tudi Črnogorci, ki pa so zaman čakali na obljubljeni benečanski pomoč. Največji obseg je dobil upor v Srbiji in Makedoniji.

Upor v Srbiji. — Ko so se avstrijske čete približale Donavi, je cesar pozval balkanska ljudstva v boj proti Turkom. Klical jih je v svojo vojsko in jim obljubljal svobodo. Z velikim navdušenjem so se uprli Srbi in tudi velik del Makedoncev. V Srbiji je bil eden voditeljev Jurij Branković, ki se je izdajal za potomca srbskih despotov, da bi pridobil čim več ljudstva za boj proti Turkom. Ko je Avstrija zasumila, da hoče Branković obnoviti despotovino pod svojim vodstvom, ga je zaprla in je nato v pregnanstvu umrl. Avstrijske oblasti so pridobile tudi srbskega patriarha Arsenija Černojeviča, ki se jim je priključil s prebivalci Metohije in Kosova (glej str. 67).

Karpošev upor v Makedoniji. — V severozahodni Makedoniji se je dvignilo ljudstvo pod vodstvom Karpoša (1689—1690). Položaj ljudstva je bil v teh krajih še posebno težak. Turki so imeli tu več rudnikov (srebra, železa, bakra in svinca), ki so jih izkoriščali sultanovi zakupniki. Ti so silili na delo v rudnikih tudi okolne kmete z ženami in celo otroki. Polja pa so malo rodila in pustela, ker jih kmetje niso mogli dobro obdelati. Dvignili so se rudarji in uporni kmetje ter so v kratkem času osvobodili večje ozemlje. V uporniških rokah so bili Kratovo, Kriva Palanka, Kumanovo in Kačanik. Upor se je razširil tudi na Kosovo polje.

Ob vesplošni podpori naših ljudstev so cesarske čete končno prodrle do Kosova in do Velesa. Tu se je prodiranje ustavilo, ker je avstrijski vladar del svojih čet poslal proti francoskemu kralju, ki je napadel dežele ob Renu. Še več, oslABLJENE avstrijske čete so se morale umakniti pred turško premočjo. Pri tem so požgale Skopje, Karpoš pa je nadaljeval z bojem tudi sedaj in prodril v tem času celo daleč na jug do Demir Kapije. Vendar so bile Karpoševe sile preslabotne in Turki so upor zadušili. Karpoša so ujeli, ga obesili, natakneli na kol in vrgli njegovo truplo v Vardar. Mnogo upornikov so pobili, užete otroke pa prodali za sužnje.

Ustalenie turške meje na Savi in Donavi. — Po dolgotrajnem bojevanju je sultan moral skleniti mir in prepustiti Habsburžanom vso Ogrsko razen Banata, celo Slavonijo ter zahodni del Srema in še vse ozemlje do reke Une in Liko. Tudi Benečani so v tej vojni Turkom iztrgali nekaj ozemlja v Dalmaciji. Nove uspehe v boju s Turki je imel cesar Karel VI. (1711—1740). V svojih dveh vojnah je dosegel, da se je meja sedaj za daljši čas utrdila na rekah Uni, Savi in Donavi. Tudi v času teh vojn so se naša ljudstva borila proti Turkom. Za kazen so Turki ukinili peško patriarhijo in srbsko cerkev podredili grškim škofom.

Ozemlje severno od označene meje se je rešilo turškega jarma in prišlo v okvir habsburške monarhije. Ta meja je še do današnjih dni pustila obilo sledov v razvoju naših ljudstev.

Kočina krajina. — Srbsko ljudstvo je bilo zaradi turškega nasilja vedno pripravljeno na boj proti Turkom. Zato se je rado zopet priključilo avstrijski vojski, ko je začela proti koncu 18. stoletja prodirati čez Savo in Donavo. Cesar Jožef II. je namreč leta 1789 napovedal Turčiji vojno. Bil je namreč zaveznik Rusije. Kakor v vseh vojnah doslej, so Avstrijci tudi sedaj pozivali Srbe, naj se upro, in jim obljubljali osvoboditev izpod turškega jarma. Iz srbskih

prostovoljcev, ki so se javljali v velikem številu, so bile osnovane posebne prostovoljske čete. Borile so se skupaj z avstrijsko vojsko ali tudi samostojno. V teh bojih se je posebej odlikoval poveljnik ene teh čet, knez in trgovec Koča Andjelkovič. S svojo četo, ki je štela tudi nad tisoč mož, je po vsej Srbiji napadal Turke in oviral njihove vojaške namene. Slava o njegovih uspehih se je kmalu razširila med ljudstvom, ki je zato imenovalo to vojno kar kratko Kočina krajina. Vendar so Turki Kočo ujeli in ga skupaj s 60 tovariši nabili na »kolac«.

Ko je Avstrija nazadnje leta 1791 sklenila mir s Turčijo na podlagi predvojnega stanja, je na Srbe pozabila. Dosegla je pri Turkih le to, da se ne bodo maščevali nad srbskim ljudstvom, ampak mu odpustili kazen, ker so se uprli (amnestija). Avstrija je Srbe zopet razočarala. Spoznali so, da jih je Avstrija, kakor vedno doslej, le izrabljala za svoje lastne koristi. Zato je srbsko ljudstvo od Kočine krajine dalje samostojno nastopalo in se bojevalo proti Turkom, zapajoč le svojim mečem in puškam.

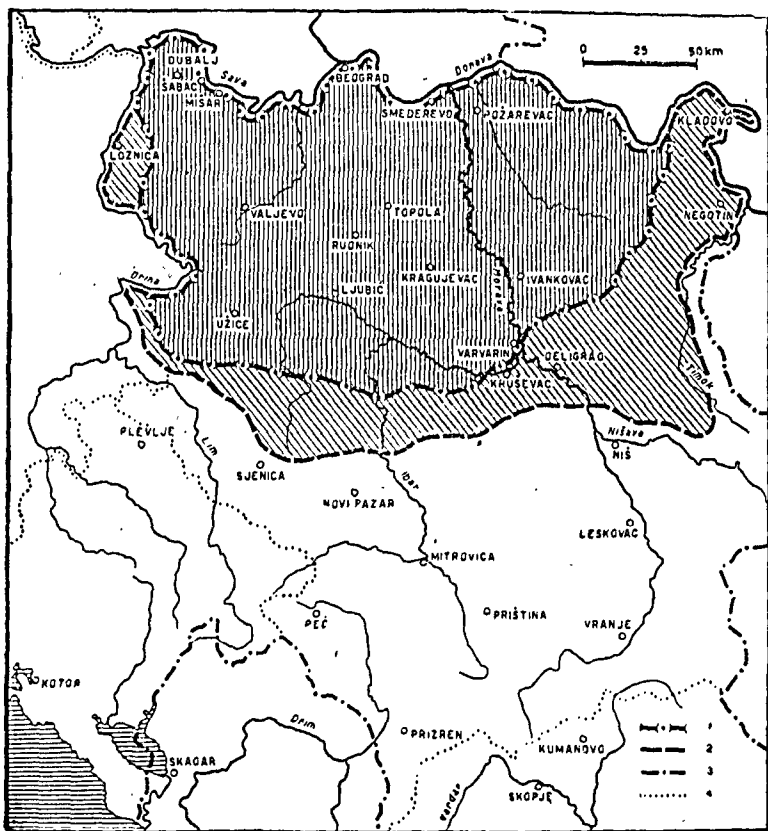
3. PRVA IN DRUGA SRBSKA VSTAJA

Srbi v beograjskem pašaluku v 18. stoletju. — Srbsko ozemlje je bilo pod Turki razdeljeno na več upravnih enot. Najvažnejša je bila beograjski pašaluk, ki je nastal šele potem, ko je meja turške države proti Avstriji postala Sava in Donava. Pašaluku je načeloval paša, ki je stoloval v Beogradu. Vse ozemlje se je delilo na nahije — okraje. V vaseh pa je domače ljudstvo obdržalo nekaj samouprave. Na čelu občine — vasi je bil knez (seoski knez), ki ga je volilo ljudstvo. Knez je občino upravljal in bil pred turškimi oblastmi odgovoren zanjo. Vse upravne stroške pašaluka je moralo plačevati podložno ljudstvo. Vzdrževalo pa je seveda tudi spahije.

Od začetka 18. stoletja se je položaj srbskega ljudstva pod Turki zelo poslabšal. Najbolj se je povečalo izkoriščanje srbskega ljudstva zaradi propadanja janičarstva. V beograjskem pašaluku, ki je bil tedaj mejna pokrajina, se je zelo povečalo število janičarjev. Zaradi tega je postajala plača, ki so jo dobivali skupaj po vojaških enotah, vedno manjša. Toda janičarji so si znali dobiti sredstev na druge načine. Naseljevali so se po vaseh, si tam postavljali hane (prenosišča) ter začeli živeti na račun raje. Jemali so raji tudi zemljo ali rajo prisilili, da jim jo je navidezno prodala, ter si prilaščali tudi

spahijsko. Tako so si ustvarjali dedna posestva, obdelovati pa jih je morala raja. Srbsko ljudstvo je zelo težko prenašalo popolnoma brezpravno stanje. Vsak Turek, zlasti pa janičar, je lahko zahteval od raje, kar se mu je zahotelo. Nasilje je postalo redno stanje v beograjskem pašaluku.

Turki sedaj niso več zaupali srbski cerkvi, ki se je tesno povezala s svojim ljudstvom v boju proti njim. Leta 1766 so odpravili patriarhijo v Peči in njeno ozemlje v cerkvenem pogledu podredili grškemu patriarhu v Carigradu. V Srbijo so od tedaj dalje prihajali

Beograjski pašaluk in kneževina Srbija za Miloša Obrenovića: 1. meje / beograjskega pašaluka, 2. meje Miloševe Srbije, 3. meje FLRJ, 4. meje zveznih republik

Začetek vstaje v Šumadiji leta 1804

grški škofje, ki so službe kupovali na dvoru. Nato so pritiskali na srbsko ljudstvo, da bi iztislili čim več in bogatele na njegovih plečih.

Razmere v beograjskem pašaluku po svištovskem miru. — Proti povečanemu pritisku turških gospodarjev, ki se mu je nazadnje priključilo še izkoriščanje grške cerkve, se je srbsko ljudstvo, kakor smo videli, vedno bolj odločno upiralo. Po Kočini krajini pa so se razmere začasno precej spremenile. Janičarji, ki so jih Srbi v vojni izgnali iz beograjskega pašaluka, se niso smeli vrniti. To jim je prepovedal sultan Selim III. Turške oblasti so odpravile čitluke in raja je morala plačevati dajatve samo spahijam. Tudi davkov niso več pobirali turški uradniki ampak vaški knezi ter jih nato izročali paši. Da bi zavrnili janičarje, ki so se hoteli vrniti v pašaluk, so Srbi smeli imeti celo vojaške čete.

Srbi v beograjskem pašaluku so dobili torej precejšnjo samoupravo in noben Turek ni smel stopiti v njihove vasi brez posebnega opravka. Turške oblasti so se namreč bale, da se ne bi srbsko ljudstvo zopet uprlo, kar bi lahko sosednje države izrabile, da se vmešajo v turške zadeve. Zlasti so se bale Rusije.

V teh ugodnejših razmerah, ko je nastopil večji red in varnost, se je zelo izboljšalo tudi gospodarsko stanje v pašaluku. Zelo sta se razvili zlasti živinoreja in trgovina z živino, ki so jo v velikih množinah prodajali v Avstrijo.

Od vsega tega so imeli največ koristi knezi. Pobirali so davke in v njihovih rokah je bila skoraj vsa trgovina. Knezi so vedno bolj bogateli in se tako dvigali nad ostalo ljudstvo. Iz njih se je začela razvijati vrhnja plast srbske družbe, tako imenovana vaška buržoazija.

Janičarski režim in dahijska uprava. — Srbi so ohranili tako stanje do leta 1801, ko so se janičarji zopet vrnili v pašaluk in prevzeli vso oblast. Janičarski poveljniki — dahije so razdelili pašaluk na štiri dele in v njih vladali povsem svojevoljno. Prejšnjih pravice je bilo konec. V mnoge vasi so prišli janičarji, ki so zopet postajali čitluk-sahibije. Zahtevali so dajatve tudi za vso dobo nazaj, ko jih ni bilo v pašaluku.

Novo stanje je srbsko ljudstvo prenašalo sedaj še teže, ker je nekaj let živelo svobodneje. Zato se je začelo pripravljati na upor. Priprave so s simpatijami spremljali tudi turške spahije, ki so prav tako trpeli zaradi janičarskega nasilja. Vendar so janičarji zvedeli za priprave in najprej udarili po spahijah, nato pa še po Srbih. Da bi prehiteli ljudstvo, so v začetku leta 1804 pobili najplivnejše kneze, ki so jih dosegli. Tedaj je izgubilo življenje okoli 72 ljudi. Pokolj knezov (seča knezova) je dosegel nasproten učinek. Srbe so še bolj razkačili.

Prva srbska vstaja. — Upor proti dahijam. — Ljudstvo se je dvignilo in prišlo za orožje istočasno v različnih krajih. Vodili so ga starešine, ki so ubežali pokolju. V Šumadiji so najplivnejši med njimi izvolili na zboru v Orašču za voditelja vstaje Djordja Petrovića, imenovanega Karadjordje. Ob Kolubari je bil vodja Jakob Nenadović, a v krajih vzhodno od Morave Milenko Stojković in Petar Dobrinjac. Vstaja se je hitro razširila po vsem pašaluku. Srbi so zahtevali, da se izženejo janičarji in se povrne stanje, kakor je bilo pred njihovo vrnitvijo.

Srbski oddelki so napadali in požigali hane. Podeželje je bilo v kratkem času osvobojeno in janičarji so se umaknili v utrjene kraje — palanke in v mesta. Toda tudi odtod so morali bežati. Srbi so osvojili celo mesti Šabac in Smederevo, čeprav samo začasno. Le Beograd, v katerem so bili dahije, se je krepko branil. Ker bi lahko srbski uspehi potegnili v boj še druge pokrajine, je sultan

poslal v beograjski pašaluk Bečir-pašo z vojsko, da bi napravil red in mir. Srbi so paši in sultanu, kamor so poslali poslanca, zatrjevali, da se bojujejo samo proti dahijam in njihovem nasilju. Zato je začela turška vojska skupaj s Srbi napadati Beograd. Dahije so tedaj zbežale po Donavi navzdol, vendar so jih srbski oddelki dohiteli in pobili na donavskem otoku Adakale.

Vstaja se razširi v boj za osvoboditev. — Po teh uspehih se srbsko ljudstvo ni več zadovoljilo samo s prejšnjimi pravicami, ampak je hotelo imeti še vrhovnega kneza. Poleg tega so hoteli, naj bi Turki dali Avstriji zagotovilo, da bodo obljube res izpol-

Djordje Petrović Karadjordje

njevali. Bečir-paša jim je obljubil vrhovnega kneza, a o avstrijskem jamstvu ni hotel nič slišati. Sultan pa je zavrnil tudi Bečir-paševo obljubo. Srbsko ljudstvo je zaradi tega prehajalo v odkrito vstajo za popolno osvoboditev.

Turki so hoteli vstajo hitro zadušiti in so poslali nad Srbe veliko vojsko, ki pa je bila pri Ivankovcu ob Moravi popolnoma

Napad hajduka Veljka na turški tabor

premagana. Tudi naslednje leto (1806) so zmagali Srbi, čeprav sta jih napadli dve turški vojski: iz Bosne in po dolini Morave navzgor. V bitki pri Mišaru blizu Šabca in pri Deligradu sta bili turški vojski zavrnjeni. Do začetka leta 1807 sta padla še Beograd in Šabac. Ves beograjski pašaluk je bil sedaj svoboden.

Razmere v svobodni Srbiji in njena ureditev. — Srbsko ljudstvo je bilo svobodno, konec je bilo turškega gospodstva in oblasti, ni bilo več janičarjev in spahijev, ni bilo več Turkov. Vstaja in novo stanje sta prinesli največ koristi voditeljem. Ti so se takoj po izgonu janičarjev polastili njihove zemlje, nato pa tudi prazne sultanove posesti in imetja izgnanih Turkov. Zasedli so vse brodože, s katerimi so prepeljavali ljudi in blago čez reke, in začeli sami pobirati brodnino in carine. S tem so dobili nov vir dohodkov in so popolnoma obvladali trgovino. V bojih proti Turkom so dobili tudi veliko plena. Hajduk Veljko, eden med poveljniki srbskih čet, je sam dejal, da je svoje veliko bogastvo pridobil v vojni kot plen. Bogastvo starešin se je tako zelo povečalo. Porasel je tudi njihov ugled, ker so uspešno vodili ljudstvo v boju. Moč knezov se je torej zelo utrdila in imeli so dejansko vso oblast v svojih rokah. Nekateri so imeli celo svoje oboroženo spremstvo.

Srbsko ljudstvo je bilo že kmalu po prvih vojaških uspehih razočarano, kajti na mesta janičarjev in spahijev so stopili njihovi knezi, ki so vedno samovoljneje izvrševali oblast. Zahtevali so od ljudstva desetino pridelka in dvajsetino od živine, podobno kakor poprej turške spahije. Silili so ljudstvo tudi na tlako na svojih novo pridobljenih posestvih. Moralo jim je ograditi gozdove, kjer so se pasle črede svinj, jih varovati in opravljati še razna druga dela. V času, ko so bili možje v vojni, so silili na tlako tudi žene, posebno kadar je bilo treba tretji lan in presti volno.

Po zmagah nad Turki oziroma po prvih osvobojenih krajih se je pokazala potreba po novi organizaciji oblasti. Tako so že leta 1805 na skupščini v Borku ustanovili »vladajoči svet«, ki naj bi imel najvišjo oblast, dajal zakone in upravljal državo. Svet je sestavljalo 12 voljenih svetnikov, iz vsake osvobojene nahije po eden. Sedež sveta je bil najprej v Smederevu, nato pa v Beogradu. Med ukrepi, ki jih je izdal, je bila zelo važna uredba o davkih. Z njo je hotel odpraviti samovoljo starešin in vojvod pri pobiranju davkov. Harač so odpravili, drugi davki pa so bili skoraj enaki kakor pod Turki. Najvažnejša sta bila desetina in dvajsetina od živine. Da bi dobil še več denarnih sredstev za ureditev osvobojene Srbije, je svet izdal zakon, naj se posestva pobeglih Turkov prodajo in naj se dajo brodnine in carine v zakup, sredstva pa stekajo v državno blagajno. Svet je skušal urediti tudi sodišča. Leta 1807 so v vsaki nahiji ustanovili sodišče — magistrat, ki naj bi imelo sodno oblast tudi nad knezi. Najvišje sodno oblast pa bi po tem zakonu imel svet sam.

Toda starešine in vojvode sveta in njegovih odredb niso priznavali in se mu niso pokoravali. V boju med njimi in Karadjordjem, ki je bil voditelj vstaje, je svet vedno bolj izgubljal na pomenu. Že leta 1808 je Karadjordje dosegel, da so ga imenovali za dednega vrhovnega kneza.

Obnovitev bojev. — Leta 1809 je prenehalo premirje med Turčijo in Rusijo, ki se je tedaj hotela utrditi na Balkanu. Čim se je obnovilo vojno stanje, so srbske čete šle v boj kar na štirih straneh. Prodirale so proti jugu, da bi se povežale s Črnogorci, dalje proti Bosni ter na vzhod ob Donavi proti Vidinu in proti Nišu. Na jugu so srbski oddelki pod Karadjordjevim vodstvom prodrli do Kosovega polja, a na vzhodu so Turki srbske oddelke potisnili nazaj. Turki so od te strani udarili z veliko silo, ker so hoteli uničiti Srbe,

Začetek druge srbske vstaje v Takovu leta 1815

še preden bi jim mogli priti Rusi na pomoč. V teh bojih se je odlikoval vojvoda Štefan Sindjelić, ki je branil važno trdnjavo. Ko so ga napadle mnogo močnejše turške sile, mu drugi srbski knezi niso prišli na pomoč. V tej stiski je zažgal smodnik v skladišču, da ne bi padel v turške roke. S svojimi ljudmi, trdnjavo in Turki, ki so že prodrli okope, je zletel v zrak. Turki so nato mrtvim Srbom odsekali glave in jih vzdali v stolp, tako imenovano »Čelekul« (stolp mrtvaških glav) pri Nišu.

Ko so Turki zlomili srbsko obrambo na vzhodu, so preplavili in oplenili skoraj vse svobodno ozemlje. Turška vojska se je umaknila iz pašaluka šele tedaj, ko so ruske čete prekoračile Donavo in se združile s srbskimi. V bitki pri Varvarinu so bili Turki leta 1810 popolnoma premagani in Srbija je bila zopet svobodna.

Spor med Karadjordjem in starešinami. — V tem času je nasprotje med najuglednejšimi voditelji vstaje ter Karadjordjem doseglo višek. Ti so hoteli biti v svojih nahijah popolnoma samostojni in želeli vladati po svoje. Zaradi tega so se sprli s Karadjordjem, ki je hotel imeti kot poveljni vodja vstaje vso oblast. Zlasti se je zaostri nasprotje, ko je Karadjordje postal vrhovni knez. Toda

novi vojaški uspehi so Karadjordja tako povzdignili, da je lahko izgnal iz Srbije svoje najhujše nasprotnike. Popolnoma si je podredil tudi vladajoči svet. Spremenil ga je v nekako vlado, ki jo je sestavljalo šest ministrov z njim na čelu. S tem je zlomil odpor svojih najmočnejših nasprotnikov, manjše pa si je pridobil na razne načine za svoje zaveznike. Karadjordje je postal tako skoraj neomejen gospodar Srbije.

Bukareški mir in zlom vstaje. — Medtem se je položaj v Evropi spremenil. Napoleon se je pripravljal na vojno z Rusijo (glej str. 81), ki je zato želela skleniti mir s Turki. Tem pa se ni nič mudilo, ker so vedeli, da bodo lahko izsilili tem boljše mirovne pogoje, čim bolj bodo zavlačevali. Končno so leta 1812 v Bukarešti le sklenili mir. Rusija je v osmi točki mirovne pogodbe dosegla za Srbijo precej važne določbe, Srbom so morali Turki obljubiti amnestijo in samoupravo. Svoje zadeve naj bi po sklepih pogodbe opravljali Srbi sami, pobirali naj bi tudi vnaprej odmerjene davke; Seveda bi se v mestih in utrdbah zopet naselile turške posadke.

Pomen te točke bukareškega miru je v tem, da je bila sedaj prvič v neki mednarodni pogodbi Srbom obljubljena samouprava v okviru turške države.

Vendar se Turki določbe niso držali. Vdrli so od vseh strani v Srbijo in so zavračali srbske zahteve po samoupravi. Tudi pogajati se niso hoteli z njimi. Tedanji zunanji politični položaj v Evropi je bil za Turčijo zelo ugoden: Srbi so bili osamljeni, Rusija se je bojevala z Napoleonom. Turške oblasti so zahtevale, naj se Srbi zopet podrede in oddajo orožje. Srbsko ljudstvo naj postane zopet raja in v beograjskem pašaluku naj se obnovi staro stanje. Srbi seveda niso hoteli sprejeti teh pogojev. Toda kljub junaškemu odporu srbskih čet so Turki kmalu pokorili vse osvobojeno ozemlje. Karadjordje, del knezov in ljudstva so pred Turki zbežali v Avstrijo. Nad ostalim prebivalstvom pa so se Turki strašno maščevali: po vsem beograjskem pašaluku so pobijali ljudi, požigali in ropali imetje ubogega ljudstva. Tako se je po skoraj desetletnem boju končala prva srbska vstaja, ki ima za nadaljnji razvoj srbskega ljudstva velik pomen.

Značaj in pomen prve srbske vstaje. — Boj, ki ga je srbsko ljudstvo začelo z nastopom proti dahijam, se je spremenil v boj za osvoboditev izpod turškega jarma in za odpravo fevdalnih vezi. Oboje so Srbi vsaj začasno dosegli. Čeprav je bila vstaja zadušena, njenih sadov vendar ni mogel nihče uničiti. Vstaja je utrdila narodno zavest in samozavest. Povečala pa je tudi pripravljenost

srbskega ljudstva za nadaljnje boje za svobodo. Ljudstvo je pridobilo v vstaji tudi velike vojaške in politične izkušnje, ki so mu koristile v nadaljnjih bojih za osvoboditev.

Obnovitev turške oblasti. — Ko so Turki zadušili vstajo, je v Beograd prišel Sulejman paša, z njim pa seveda turška vojska, uradniki, spahije in čitluk-sahibije. Srbsko ljudstvo je postalo zopet raja in Turki so začeli z novimi nasilji. Vsi so zahtevali dajatve za nazaj in nalagali raji še nove. Srbi so morali plačati zaostali harač, zidati nove trdnjave in popravljati porušene. Obnavljati so morali dalje porušena mesta in opravljati vsakovrstna dela za turško vojsko. Sulejman paša je s silo pobiral orožje, njegovi vojaki so plenili po srbskih vaseh in ubijali vse, ki so se jim upirali.

Srbsko ljudstvo je po večletni svobodi težko prenašalo te krivice in nova nasilja. Zato se je začelo ljudstvo pod vodstvom knezov pripravljati na nov odpor.

Druga srbska vstaja. — Že spomladi leta 1815 so Srbi v Šumadiji zopet zgrabili za orožje. V mesecu aprilu so se namreč zbrali najpomembnejši knezi v Takovu in se dogovorili o začetku vstaje. Za voditelja so izbrali bogatega Miloša Obrenovića. Po zmagi nad turško vojsko pri Ljubiću se je vstaja razširila na ves beograjski pašaluk. Manjše turške posadke so bile hitro premagane, a Srbi so osvojili tudi nekaj utrjenih mest. Kmalu za tem je bilo že skoraj vse ozemlje pašaluka v srbskih rokah.

Turki so medtem pripravljali veliko vojsko, da bi z njo vpadli v Srbijo. Toda v Carigradu je na dvoru nastopila Rusija, zmagovalka nad Napoleonom, in se zavzela za Srbe. Ker se je sultan zbal, da bo Rusija stopila v vojsko, je popustil in se začel pogajati. Beograjski pašaluk je sicer zopet prišel pod turško oblast, toda Srbi so dobili nekaj več pravic. Knez Miloš se je dogovarjal z Marašli-pašo, ki je postal beograjski paša, in dosegel, da so Srbi lahko sami pobirali davke. Nabrane davke je nato Miloš izročal paši. Srbi so sodelovali tudi pri nahijski upravi in kot najvišje srbsko sodišče je bila v Beogradu ustanovljena »Narodna kancelarija«. V pašaluk so se smeli vrniti le spahije, ki pa niso več mogli povečavati dajatev. Turška vojska in drugi Turki so morali zapustiti vasi in živeti samo v mestih.

Tako se je po štirih mesecih končala oborožena vstaja, ki je srbskemu ljudstvu odprla pot v samostojno življenje in državo.

Pridobitev samouprave. — Pravice, ki jih je srbsko ljudstvo doseglo predvsem zaradi svojega junaškega boja, so pomenile važen korak na poti k popolni osvoboditvi. Miloš je namreč od prvega dne dalje skušal razširiti te pravice in se je potegoval za to, da bi Turki pisмено potrdili srbsko samoupravo in da bi ga priznali za dednega kneza. Pri tem se je skliceval na določbe bukareškega miru, ki jih je hotela uveljaviti tudi Rusija. Toda Turki so dolgo časa uspešno zavlačevali izpolnitev teh določb. Šele leta 1830 je sultan s posebnim hatišerifom (lastnoročno pisana sultanova listina) dal oziroma potrdil srbskemu ljudstvu samoupravo.

Srbija je tedaj postala notranje samostojna vazalna kneževina. Upravljal jo je Miloš, ki ga je sultan potrdil za dednega kneza. Edini znaki turške oblasti v Srbiji so bile turške posadke v trdnjavah in letni davek, ki ga je bilo treba dajati sultanu.

Boj srbskega ljudstva proti Turkom je v začetku 19. stoletja dal prve uspehe. Po dolgih stoletjih turškega jarma je Srbija postala svobodna, čeprav kot turška vazalna kneževina.

4. NOTRANJA UREDITEV SRBSKE DRŽAVE

Miloševa vlada. — Knez Miloš je po končani vstaji vedno bolj utrjeval in širil svojo oblast. Veliko bogastvo je uporabil za to, da je podkupoval beograjskega pašo in turške uradnike ter dobival vedno več pravic zase in za kneze. Toda vse svoje nasprotnike, zlasti najuglednejše kneze, ki bi mu lahko postali tekmeci, je dal pobiti. Tako je padel kot njegova žrtev tudi Karadjordje, ko se je leta 1817 vrnil v domovino. Miloš je vladal v Srbiji tako, da je bila njegova volja najvišji zakon v državi. Nihče ni bil varen pred njegovim nasiljem.

Svoj položaj je knez Miloš izkoristil in naglo obogatel. Pobiral je davke za sultana, toda večje, kakor jih je oddajal, presežek pa spravil zase. Polastil se je vseh carin in brodnin, od katerih je imel veliko dohodkov. Turkom pa je dajal le sorazmerno majhno zakupnino. Miloš ni ločil državne blagajne od zasebne in je državne dohodke uporabljal tudi zase, kakor se mu je hotelo. V svojih rokah je združil skoraj vso trgovino z živino, zlasti s svinjami, ki so bile najvažnejše izvozno blago. Samo Miloš je smel trgovati s soljo. Pridobil si je tudi velika posestva in postal najbogatejši človek v Srbiji.

Ljudstvo z Miloševo vladno ni bilo zadovoljno, kajti nihče ni bil »varen svojega življenja in časti, niti ne gospodar svojega po pravici in s trudom pridobljenega premoženja«. Tako je leta 1832 označil Miloševo vladno pisatelj Vuk Stefanović Karadžić.

Ljudstvo se upira nasilju. — Seveda so tudi druge starešine sledile Miloševemu zgledu in pritiskali na ljudstvo. Srbski kmet je moral ograjevati njihova posestva in gozdove, kjer so se pasle velike črede svinj, obdelovati polja, kositi travnike, sekati drva in opravljati še mnoga druga dela. Ljudstvo je to nasilje težko prenašalo in zato je rastele odpor proti Milošu in knezom. Večkrat so celo izbruhnili upori, ki jih je Miloš precej težko zadušil.

Miloš Obrenović

Vendar pa ima Miloš precej zaslug, da se ni v Srbiji več obdržal fevdalni red. Leta 1833 je določil, da je zemlja kmetova last in da se fevdalni red ne sme več obnoviti. S tem je zavrnil in preprečil prizadevanja starešin, ki so hoteli prevzeti vlogo turških spahijev. Spahije so namreč morale že po podelitvi samouprave zapustiti Srbijo. Kmet je zemljo sedaj lahko delil, prodal ali podaril, komur je hotel. Ta odlok je dokončno zlomil poskuse knezov, da uveljavijo svoje fevdalne odnose.

Gospodarstvo se začne hitreje razvijati. — Ko je bil v Srbiji odpravljen fevdalni red, se je v dotlej zaostali deželi začelo gospodarstvo nekoliko hitreje razvijati. Kmet, ki je postal lastnik zemlje, je začel bolj obdelovati svoja posestva in krčiti gozdove za nova polja. V svobodno Srbijo so prihajali naseljenci in begunci iz krajev, ki so še trpeli pod turškim jarmom. Število prebivalstva se je naglo večalo.

V novih razmerah je naraščala tudi trgovina. Čeprav je Miloš oviral druge starešine in trgovce, so vendar tudi oni hitro bogateli. Trgovali so predvsem z Avstrijo. Poglavitni izvozni predmeti so bili živina, živinorejski proizvodi, kože, volna, med, vosek itd. V Srbijo pa so začeli uvažati tuje industrijsko in luksuzno blago. Nastajale so in se množile vsakovrstne obrti. Miloš je pospeševal tudi rudarstvo.

Posledica tega je bila, da je nastajal in rasel v Srbiji vedno številnejši sloj trgovcev (zlasti iz vrst starešin), ki se je začel po odhodu Turkov naseljevati v mestih. Tudi obrtniki, ki so prihajali s podeželja, so počasi polnili mesta. V njih je bilo vedno več srbskega življa in turški značaj mest je začel počasi izginjati. Zelo naglo se je razvijal Kragujevac, ki je postal Miloševa prestolnica.

Ureditev Miloševe Srbije. — Ko so Srbi dobili samoupravo, je Miloš razdelil ozemlje na okrožja in na sreze (okraje). Te urade so vodili načelniki. Organizirala so se tudi sodišča in drugi uradi. Zaradi tega je naraščalo število uradnikov. Prihajali so deloma iz vrst knezov in starešin, deloma pa iz bolj kulturnih krajev onstran Donave (iz Vojvodine: ljudstvo jih je imenovalo »prečane«), ker v Srbiji ni bilo dovolj šolanih ljudi. Uradniki so bili povsem odvisni od Miloša. Uporabljal jih je tudi za svoje osebne posle ter jih plačeval, premeščal in tudi kaznoval, kakor se mu je zdelo prav. Vendar so uradniki lahko izrabljali svoj položaj in bogateli na račun ljudske nevednosti. Zato so uradniki vedno bolj z viška gledali na ljudstvo. Njihova poglavitna naloga je bila, da so držali ljudstvo v pokornosti.

Ustava leta 1838 in padec Obrenovičev. — Z Miloševno vlado ni bil zadovoljen nihče. Starešine, bogati trgovci in uradniki so zahtevali, naj se Miloševa oblast omeji z ustavo in da naj se zagotovi svobodna trgovina. Kmet pa se je upiral izkoriščanju in se boril proti visokim davkom, ki jih je moral plačevati v denarju. Vsi skupaj so želeli, naj se zagotovi osebna varnost, varnost premoženja in časti ter da se sodi po zakonih.

Zato je v začetku leta 1835 izbruhnil upor. V njem so sodelovali najbogatejši in najuglednejši starešine ter ljudske množice. Vodil ga je Mileta Radoković. Po njem se upor imenuje »Miletina buna«. Ko Miloš ni mogel zatreti upora, je moral obljubiti ustavo. Končno je leta 1838 Srbija dobila ustavo, pri kateri sta sodelovali Rusija in Turčija. Z njo so močno omejili Miloševo oblast.

Ta tako imenovana »turška ustava«, ki jo je objavil sultan, je ustanovila državni svet. Štel je 17 članov iz vrst knezov in starešin. Državni svet je izdajal zakone in odločal o državnih dohodkih in izdatkih.

Vanj je moral Miloš imenovati najuglednejše starešine, po večini svoje nasprotnike. Na oblast so tako prišle maloštevilne bogate rodbine iz vrst knezov.

Miloš se ni mogel sprijazniti s tem. Trudil se je, da bi ustavo odpravil. Toda knezi so ustavo odločno branili in so se zato imenovali ustavoobranitelji. Končno je Miloš obupal in se leta 1839 odpovedal oblasti v korist svojega sina Milana. Ko je ta še isto leto umrl, ga je nasledil brat Mihajlo.

Boj med knezom in ustavoobranitelji se je nadaljeval tudi za Mihajlove vlade. Ko Mihajlo ni hotel imenovati za ministre ustavoobraniteljskih voditeljev, je nastal upor. Ustavoobranitelji so premagali knezovo vojsko in Mihajlo je moral zbežati. Voditelji upora so prevzeli oblast. Sklicali so ljudsko skupščino in tam izvolili za kneza Karadjordjevega sina Aleksandra (1842—1858).

Kulturni dvig Srbije. Vuk Karadžić. — V času svobodnega življenja so se kulturne prilike v Srbiji počasi izboljševale. Ustanavljali so osnovne šole in po letu 1830 tudi gimnazije in strokovne šole. Z njimi je počasi izginjala nepismenost med srbskim ljudstvom in je začela rasti domača inteligenca.

Najpomembnejši srbski kulturni delavec tega časa je bil Vuk Karadžić (1787—1864). Ko je po propadu Karadjordjeve Srbije

Vuk Štefanović Karadžić

prišel na Dunaj, se je seznanil z Jernejem Kopitarjem. Pod njegovim vplivom je začel zbirati narodne pesmi in znanstveno delati. Karadžić je zbral za več knjig narodnih pesmi in z njimi navdušil evropske učenjake in pesnike. Napisal je tudi velik srbski slovar. Največja njegova zasluga pa je, da je nadaljeval delo Dositeja Obradovića in namesto cerkvenega slavenosrbskega jezika uvedel kot knjižni jezik govornico preprostega ljudstva. Njegovo geslo je bilo: Piši tako, kakor govoriš. Kljub močnemu odporu duhovščine je obveljala Vukova zamisel.

5. ČRNA GORA ZA SVOBODO IN SAMOSTOJNOST

Plemenska ureditev. — V goratih krajih Črne gore so se pod Turki počasi razvijala nova plemena in plemenske organizacije (glej str. 53). Ozemlje, ki so ga imela ta plemena, je bilo majhno. Razprostiralo se je od Beneškega primorja do Brd in od beneškega Kotora do ravnin ob Skadarskem jezeru.

Črnogorska plemena so se delila na bratstva in niso bila velika. Že nekaj vasi je sestavljalo pleme. Vsako pleme je prebivalo v eni naravnih enot, n. pr. v kotlini ali dolini. Plemena so vodili voljeni starešine. O vseh zadevah plemena so sklepali na plemenskih skupščinah. Glavarji plemen so bili med seboj enaki in niso priznavali nikogar nad seboj. Plemena so sprva živela sama zase, se tepla med seboj zaradi zemlje in med njimi je vladala krvna osveta. Zemlja, na kateri je pleme prebivalo, je bila skupna last celega plemena. Člani so se ukvarjali predvsem z živinorejo, zlasti z rejo ovac. Ta jim je dajala najvažnejšo hrano in surovine za oblačila.

Črnogorci se bore proti Turkom. — Ko so Turki osvojili Črno goro, je sultan tudi tu v nižinah ob Morači in Zeti dal zemljo spahijem v užitek. V goratih krajih pa so plemena obdržala samoupravo in so bila dolžna plačevati le davek sultanu (filurijo — dukat na hišo; pozneje, od 17. stol. harač).

Ker so Turki hoteli Črnogorcem vzeti samoupravo pod vodstvom starešin, so se začela plemena že kmalu upirati plačevanju davkov in so hotela živeti svobodno. Turki so jih le z vojaško silo pripravili do tega, da so plačali davke. Čim pa so turške čete zapustile Črno goro, so plemena zopet živela po svoje.

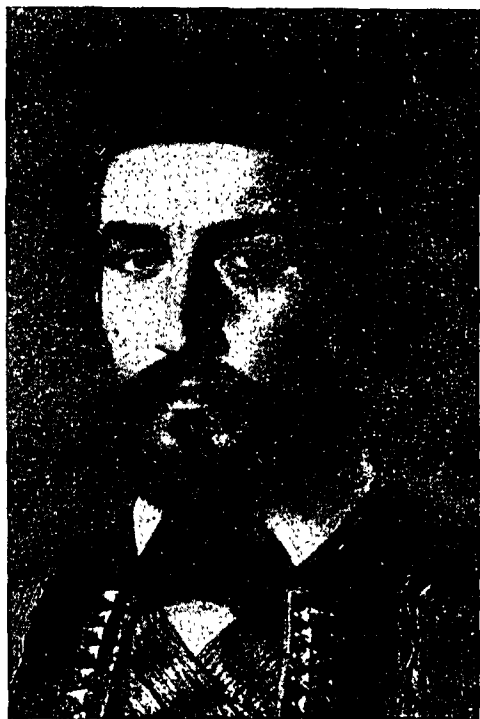
V bojih s Turki so se plemena vedno bolj povezovala med seboj. O skupnih zadevah vseh plemen je sedaj razpravljala ljudska skupščina, ki so jo sestavljali predstavniki vseh plemen. Na njej so volili vladiko, poglavarja duhovščine, skupščina pa je postala tudi najvišje sodišče. Vladike, ki so stolovali na Cetinju, so imeli važno vlogo pri zbliževanju plemen. Mirili so jih in navduševali za skupen boj proti sovragom. Prvi važnejši vladika je bil Danilo Petrović iz plemena Njegošev (1697—1735).

Danilo je miril sprta plemena in nastopil proti poturicam, to je pomuslimanjenim Črnogorcem. Poturice so namreč pomenili veliko nevarnost za druge. Ne le, da se niso hoteli boriti proti Turkom, ampak so z njimi celo sodelovali in jim kazali pot, kadar so ti prodirali v Črno goro. Vladika se je odločil, da bo poturice uničil. Po ustnem izročilu naj bi se to zgodilo na božično noč leta 1709. Zaradi tega in uspehov v bojih s Turki je Danilov ugled tako porasel, da so vladike postali dedni v rodbini Petrović.

Kmalu zatem so Črnogorci stopili v tesnejše zveze z Rusijo, kjer je vladal car Peter (1689—1725). Rusija se je namreč takrat bojevala s Turčijo za dohod do Črnega morja in so ji bili stiki z balkanskimi ljudstvi povšeči. Vladika Danilo je šel celo v Rusijo, da bi tam dobil čim več pomoči za boj proti Turkom in za svojo cerkev. Od tedaj dalje je Rusija dajala vladikam redno podporo. Črnogorska plemena pa so se v teh bojih vezala tudi z Benečani, da bi od njih dobili orožje in strelivo. Zveze s Črnogorci so iskali tudi Benečani sami. Hoteli so razširiti svoj vpliv na Črno goro. V začetku 18. stoletja se je Benečanom res posrečilo, da so postavili v Črni gori svojega zaupnika — guvernera.

Ščepan Mali. — Po Danilovi smrti in drugi polovici 18. stoletja so se obnoviti boji s Turki in zaradi njih so se plemena zopet nekoliko tesneje povezala med seboj. Tedaj je prišel v Črno goro Ščepan Mali (1767—1774), ki se je izdajal za pobeglega ruskega carja. Postal je med ljudstvom zelo priljubljen in skupščina glavarjev ga je proglasila za gospodarja Črne gore. Še bolj je utrdil svoj položaj, ko je premagal Turke in zavrnil njihov poskus, da bi pokorili Črnogorce. Dosegel je, da je skupščina izbrala najvišje sodišče, v katerega so prišli najuglednejši glavarji, in mu je on načeloval. S pomočjo tega sodišča je precej zmanjšal medsebojna plemenska nasprotja in močno odpravil krvno osveto.

Turki so seveda z nejevoljo gledali na vse to, kar se je dogajalo v Črni gori pod vodstvom Ščepana Malega. Kajti njegovo delo je pomenilo nov korak k povezovanju črnogorskih plemen. Podkupili so njegovega služabnika, ki ga je nato v spanju umoril.

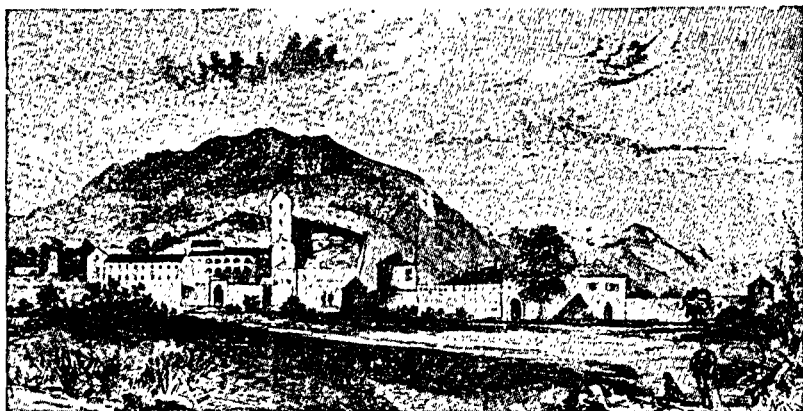
Peter II. Petrović Njegoš

Peter I. Petrović Njegoš in krepitev njegove oblasti. — Povezovanje črnogorskih plemen je nadalje razvijal vladika Peter I. Petrović Njegoš (1784—1830), ki je hotel povečati svojo moč in ustvariti enotno oblast nad vsemi plemeni. Pri tem se je naslanjal na poglavarje posameznih plemen. Najprej je dosegel, da so se glavarji zakleli, da se bodo skupno borili proti Turkom in da ne bodo živeli v sovraštvu. Vedno pogosteje je skliceval skupščino glavarjev in ljudstva ter z njo reševal najvažnejša vprašanja. Pri tem je neprestano krepil svojo moč. Na skupščini je dobil pravico, da se sme dogovarjati z zastopniki tujih držav in sklepati s tujimi državami

zveze. Naredil je tudi zakonik, ki ga je skupščina sprejela. Z zakonom je začelo počasi izginjati običajno pravo posameznih plemen. Peter I. je uveljavil tudi najvišje sodišče za vsa plemena, ki ga je osnoval že Šćepan Mali. Odpravljal je krvno osveto in določil zanjo odkupnino v denarju, živini in orožju. Vse to seveda ni šlo brez odpora. Peter I. je moral uporabiti tudi silo in padale so glave.

S svojim delom je Peter I. preprečeval samovoljo posameznih plemen in njihovih glavarjev ter manjšal dotedanjo plemensko samostojnost. Plemena so se zaradi tega vedno bolj povezovala v enotno črnogorsko ljudstvo. Hkrati s tem pa se je krepila vladikova oblast v Črni gori.

Petrov največji nasprotnik pri tem delu je bil guvernadur, ki je hotel prevzeti svetno oblast v Črni gori. Vladika naj bi imel

Cetinje za Petra II. (samostan in biljarda)

samo cerkveno oblast. Pri tem ga je podpiral del starešin, zaslonbo pa je imel tudi pri Beneški republiki in po njenem propadu v Avstriji. Toda Petru I. se je posrečilo, da je guvernadura skoraj povsem potisnil od oblasti. S tem je zmanjšal tudi avstrijski vpliv v Črni gori.

Pomembne uspehe je dosegel Peter I. tudi v zunanji politiki. Premagali je skadarskega pašo. Črnogorci odslej Turkom niso več plačevali davkov. Petru so se priključila celo nekatera sosedna plemena v Brdih in Hercegovini.

Vlada Petra II. Njegoša. Nastanek državnih organov. — Delo, ki ga je tako uspešno vršil Peter I., je nadaljeval njegov naslednik Peter II. Petrović Njegoš (1830—1851). Strl je samovoljo plemen in njihovo samoupravo ter večji del oblasti prenesel nase in na svoje organe: senat, gvardijo in perjanike. Senat, ki je stoloval na Cetinju, je imel skupaj z vladiko vso oblast; dajal je zakone in jih izvrševal. Hkrati je bil najvišje sodišče. Sestavljen je bil iz dvanajstih članov, vodil pa ga je vladika. Gvardija je pomagala izvrševati odloke, katere je senat sprejemal po volji vladike. Lovila je zločince, jih izročala sodišču in tudi sama razsojala manjše spore. Perjaniki pa so izvrševali vlogo orožnikov. Vsi, člani senata, gvardije in perjaniki, so bili plačani. Peter II. je uvedel tudi davke, tako davek na hiše ter razne trošarine, in jih kljub odporu tudi pobiral.

V tem času je Peter II. izgnal guvernadura in guvernadurstva je bilo konec. Pokoril je tudi vse uporne glavarje. Postali so od

njega popolnoma odvisni. Nekatere je celo sam imenoval in jih za delo plačeval. S pomočjo senata je Peter II. skoraj popolnoma odpravil krvno osveto in vzpostavil red in mir. Tako je Peter II. postavil temelje državne ureditve.

Kulturne razmere. — Zaradi neprestanih bojov s Turki in borbe za vsakdanje življenje je bila Črna gora zelo zaostala in se je kulturno le počasi dvigala. Stanje se je nekoliko izboljšalo šele za Petra I. Pošiljal je učence v Rusijo, drugi pa so sami šli v kotorsko šolo, ki so jo tedaj ustanovili (1818). Prve šole je v Črni gori odprl šele Peter II., ki je bil zelo učen človek. Takrat so Črnogorci zopet po dolgih stoletjih dobili tiskarno na Cetinju. Peter II. je vzpostavil tesnejše stike s Srbijo. Tedaj so v Črno goro prihajale knjige Vuka Karadžića. Odslej se je kulturno stanje v Črni gori nekoliko hitreje dvigalo. Sam Peter II. je bil velik pesnik in je med drugim napisal pesnitev »Gorski vijenac«, v katerem je opisal pokol poturic in boj Črnogorcev s Turki.

Peter II. je zgradil na Cetinju svojo palačo, ki so jo začeli imenovati »Biljarda« (ker je bila v njej tudi soba za biljard). V njej je imel svoj sedež tudi senat. To je bila poleg cetinjskega samostana prva hiša na Cetinju.

6. MAKEDONCI IN ZAČETKI NARODNEGA PREBUJENJA

Nastajanje čitlukov v Makedoniji. — Makedonija je bila za turško državo zelo važna pokrajina. Z njo so obvladali ves Balkanski polotok, ker so šle čez makedonsko ozemlje važne poti na zahod v Bosno in na jug v Grčijo. Zato je Turčija to deželo držala krepko v svojih rokah. Tudi število Turkov ni bilo v nobeni jugoslovanski pokrajini tako veliko, kakor prav v Makedoniji. Živeli so predvsem v mestih. Turški kmetje pa so bili gosto naseljeni na levi strani Vardarja in deloma v Tikvežu ter okolici. Njihov položaj je bil mnogo boljši od položaja krščanskih podložnikov.

Življenje makedonskega ljudstva, ki je tvorilo večino prebivalstva v deželi, se je od začetka 18. stoletja naglo slabšalo. Za velike vojne in Karpošvega upora (gl. str. 109) so bili deli Makedonije zelo opustošeni. Da bi nadomestili v vojni narejeno škodo, so spahije naložili kmetom nove dajatve in služnosti. Ko je po

izgubljenih vojnah z Avstrijo in Rusijo morala Turčija odpreti svojo državo tujim trgovcem, se je izkoriščanje kmetov še povečalo. Spahije so vedno več kupovali in, da bi dobili sredstva, so nalagali kmetom še nove dajatve. Ob koncu tega obdobja je moral kmet plačevati okoli trideset raznih dajatev in državnih davkov.

Poleg tega so tedaj začeli tudi v Makedoniji nastajati čitlukci. Številni so nastali zlasti v nižinah in rodovitnejših delih Makedonije. Močno so se razširili v prvi polovici 19. stoletja. Tedaj so nastala velika dedna posestva *begov*. Položaj čifčijev na čitlukih je bil slab. Bili so popolnoma odvisni od svojih gospodarjev. Stanovali so v njihovih hišah ter morali obdelovati njihova polja. Od vse raje so imeli še najboljše življenje Makedonci — vlahi. Plačevali so samo davek sultanu, sicer pa so se prosto selili s svojimi čredami. Pozimi so šli s planin v ravnine južne Makedonije, poleti pa od tam v gore.

Tudi Makedonci so zaradi povečanega pritiska bežali v hajduke in se vedno znova upirali. Največji upor v tem času je bil leta 1769. Vendar na splošno upori niso zajeli velikih ozemelj istočasno in Tunki so jih hitro in krvavo zadušili. Da bi zatrli hajduštvo, so Turki sekali gozdove, v katerih so borci za svobodo našli zatočišče.

Zelo veliko makedonskih kmetov pa je našlo zavetje pred turškim nasiljem v mestih. Zaposlili so se deloma na posestvih mestnih Turkov, postali so hlapci in opravljali razna hišna in druga dela. Največji del teh kmetov pa se je oprijel obniti in celo trgovine. Tako se mesta v Makedoniji dobivala vedno bolj makedonsko lice. Domači

Lesorez v cerkvi sv. Spasa v Skopju

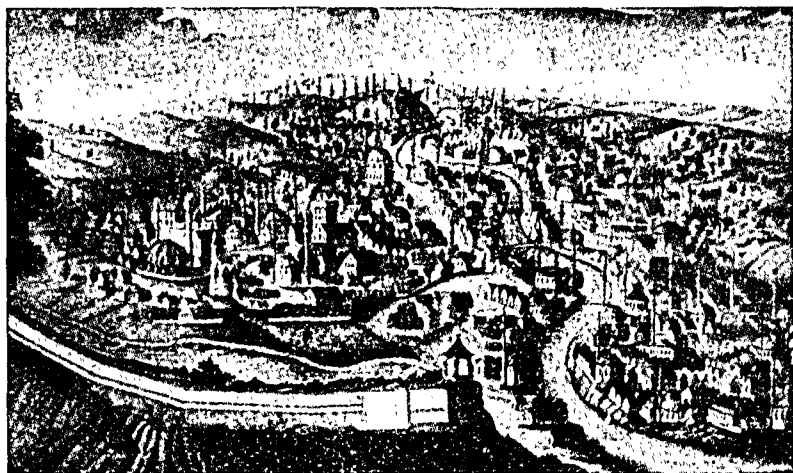
trgovci in obrtniki so začeli izpodrivati tujce, zlasti Grke, Žide, Armence, Cincare in druge.

Protijudski značaj cerkve. — Izkorišćanju turških fevdalcev je bilo zelo blizu tudi izkorišćanje grške cerkve. Dokler je bila Makedonija podrejena ohridski nadškofiji, so bile cerkvene razmere še znosne. Ko pa je bila leta 1767 ukinjena, so prišle vse balkanske dežele pod carigrájsko patriarhijo, ki je bila v rokah fanariotov. Tako so se imenovali Grki, ki so prebivali v carigrájskem predmestju Fanar. Bili so po večini bogati trgovci. Iz svoje srede so volili patriarha grške cerkve, ki se je zato začela imenovati fanariotska cerkev. S to cerkveno spremembo se je izkorišćanje makedonskega ljudstva še povečalo. Grški škofje, ki so prihajali v Makedonijo, so službe kupovali od patriarha ter so hoteli izdano vsoto čimprej iztisniti iz vernikov. Ker so škofje podkupovali turške oblasti, so lahko delali z ljudstvom prav tako kakor Turki sami.

Fanariotska cerkev je tlačila makedonsko ljudstvo tudi duhovno. Na dopušćala bogoslužja v domaćem jeziku; vse se je moralo opravljati v grščini. V redkih samostanskih šolah v Makedoniji so učili le v grškem jeziku. Makedonske duhovnike je cerkev pušćala v nevednosti, da bi čim bolj zvesto služili grškim škofom.

Začetki narodnega prebujenja. — Na prehodu v 19. stoletje se je v mestih, kakor n. pr. Skopju, Velesu (današnjem Titovem Velesu), Prilepu, Ohridu, Bitoli in dr. pomnožilo makedonsko prebivalstvo. Mnogi med njimi so zelo obogateli z obrtjo in trgovino. Iz njih se je počasi razvijala makedonska buržoazija. V boju proti grškim trgovcem in fanariotski cerkvi so makedonski bogati trgovci in obrtniki zahtevali samostojno cerkev in šole v lastnem jeziku. Tako se je začelo makedonsko narodno prebujenje.

Ker fanariotski škofje niso imeli pravice, razširiti svojo oblast nad novimi cerkvami, so bogati Makedonoi sezidali v tem času številne cerkve. Tako so se otresli osovraženih grških duhovnikov. Cerkve so bile zelo lepo zidane in bogato okrašene z rezbarijami domaćih mojstrov. Ena najlepših takih rezbarij je v cerkvi svetega Spasa v Skopju. Cerkve so gradili tudi zato, da bi dobili domaće šole, ki so jih najlaže ustanavljali ob teh cerkvah. Tako je makedonsko ljudstvo v začetku 19. stoletja dobilo prve šole. Že kmalu pa so poleg cerkvenih nastajale tudi privatne šole. Učitelji na teh šolah so bili prvoborci makedonskega narodnega prebujenja. Pisali so knjige v makedonskem jeziku, denar za tiskanje pa so dajali bogati domaći trgovci in obrtniki.

Sarajevo konec 17. stoletja

7. BOSNA IN BOJ BOSENSKIH FEVDALCEV PROTI CENTRALNI OBLASTI

Bosenski pašaluk. — Ko so Turki osvojili Bosno in Hercegovino, je del preživelega bosenskega plemstva sprejel islam in obdržal svoja posestva. Ostalo zemljo je sultan podelil spahijam v užitek. Leta 1580 je Bosna skupaj s Hercegovino postala samostojen pašaluk, ki je bil vso dobo turškega gospostva nad našimi ljudstvi mejna pokrajina.

V času upadanja turške moči je dobivala Bosna kot mejna pokrajina vedno večji pomen za turško državo in njeno oblast na Balkanskem polotoku. V njej so že od konca 17. stoletja dobivali fevdalci mnogo večjo moč, kakor v drugih naših deželah pod Turki. Veliki in močni bosenski fevdalci so postali člani pašaluškega divana in brez njih ni mogel paša ničesar storiti. V bosenskem pašaluku se je tudi islamska vera razširila med našim ljudstvom mnogo bolj kakor v katerikoli drugi pokrajini.

Širjenje novih fevdalnih odnosov. — Že od druge polovice 16. stoletja so začeli domači veliki fevdalci priključevati svojim dednim posestvom kmečko zemljo, kmete pa spreminjati v podložnike. Tako so se v Bosni mnogo prej kakor v drugih naših pokrajinah pod Turki razvili čitluki. Konec 17. in v začetku 18. stoletja.

pa so nastajali še hitreje. Ti novi zemljiški gospodje so se imenovali begi oziroma age.

Poleg begov in ag je v Bosni nastal še poseben sloj fevdalcev — kapetani. Bili so poveljniki vojske v kapetanijah, to je manjših, vojaško organiziranih ozemljih. Kapetanije so nastajale ob mejah pa tudi sredi pašaluka kot protitež Vojni krajini v Avstriji. Poglavitna naloga kapetanov in vojske v kapetanijah je bila čuvati meje. Za svojo službo so bili plačani. Kapetani so hitro bogateli, ker so upravljali sultanovo zemljo in jemali državne davke v zakup. V 18. stoletju, ko je sultanova oblast že zelo padla, so kapetani

začeli prisvajati sultanovo zemljo. Jemali so jo tudi kmetom in ustvarjali velike čitluke. Kapetani so postali tudi dedni in so imeli v kapetanijah vso oblast. Iz vrst kapetanov so izšli najmočnejši bosenski fevdalci te dobe; prišli so v pašaluški divan in imeli važno vlogo.

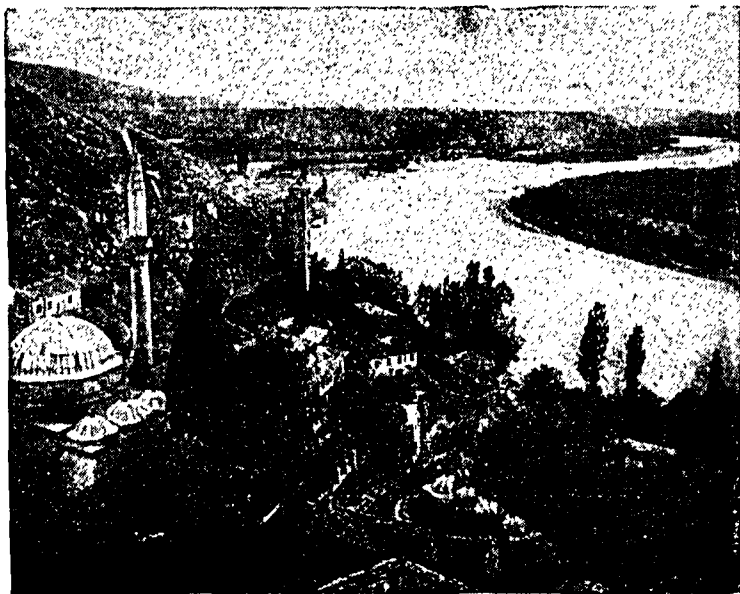
Boj kapetana Huseina Gradaševića. — Samovolja turških janičarjev, novih fevdalnih gospodarjev in spahijev je neprestano naraščala. Nič več niso hoteli poslušati sultana in osrednje oblasti. Zato so sultani od konca 18. stoletja dalje poskušali državo preurediti. Zlasti se je to prizadeval sultan Selim III. (1789—1807). Predvsem so hoteli povečati vojaško moč in vzpostaviti svojo oblast. Hoteli so odpraviti neposlušno janičarsko in spahijsko vojsko ter namesto nje uvesti stalno armado, urejeno po evropskem vzoru. Spahije in janičarji so temu seveda odločno naspro-

Begovska kula v Rataju

Kmetija bosenskega kmeta
v 19. stoletju

Počitelj ob Neretvi v Hercegovini

tovali. Eno izmed središč odpora proti reformam je bila tudi Bosna.

Zaradi vstaje srbskega ljudstva v beograjskem pašaluku sultan sprva v Bosni ni mogel uvajati svoje odredbe. Šele leta 1826 je sultan Mahmud II. (1808—1839) razpustil janičarsko vojsko. Janičarji so se uprli, vendar je sultan njihov odpor strl. Boj proti reformam so nato nadaljevali begi, ker so spoznali, da bo s preureditvijo države padla tudi njihova moč. Zbrali so se v Tuzli leta 1831 in sklenili, da se bodo uprli vsem sultanovim reformnim poskusom. Za voditelja so izbrali Husein-kapetana Gradašćevića, enega največjih bosenskih fevdalcev. Husein je nato premagal bosenskega pašo in sam prevzel vso oblast v pašaluku.

Po tej zmagi so uporni bosenski fevdalci zahtevali, naj sultan preneha z reformami v pašaluku. Sultan je zahteve odločno odklonil in zbral vojsko, s katero je hotel uporne fevdalce pokoriti. Husein je šel z bosensko vojsko sultanovi naproti in jo srečal na Kosovem polju. Sultanova vojska je bila premagana in zmagoviti begi so se razbohotili v bosenskem pašaluku. Gradašćević je postal bosenski paša. Vendar begi niso bili enotni. Med njimi so nastala nesoglasja,

ker se je vsak hotel čim bolj okoristiti z novim stanjem. Sultan je neslogo fevdalcev izkoristil in poslal v Bosno novo vojsko. Husein je bil premagan in je s svojimi najzvestejšimi pristaši zbežal v Avstrijo. Tako se je zaključil poskus bosenskih fevdalcev, da bi se v pašaluku osamosvojili in dobili samoupravo.

Po zmagi nad Husein-kapetanom Gradaševićem se je sultanova oblast v Bosni nekoliko utrdila. Da bi še bolj zmanjšal moč bosenskih fevdalcev, je sultan Hercegovino ločil od Bosne in jo povzdignil v samostojen pašaluk. Vendar je sultan zlomil moč bosenskega plemstva šele sredi 19. stoletja.

VSEBINA

NAŠA LJUDSTVA POD TUJO OBLASTJO

1. Nove oblike proizvodnje in geografska odkritja	3
2. Kmečki upori in reformacija pri naših narodih	11
3. Hrvati po bitki pri Mohaču	28
4. Vojna krajina	31
5. Zrinjsko-frankopanska zarota	34
6. Dalmacija pod Benečani	38
7. Dubrovniška republika	41
8. Položaj naših ljudstev pod Turki	44

DOBA PRVIH NARODNIH GIBANJ JUGOSLOVANSKIH NARODOV POD AVSTRIJO

1. Terezijansko-jožefinske reforme pri naših narodih	57
2. Krepitev buržoazije in prosvetljenstvo	70
3. Francoska buržoazna revolucija	74
4. Jugoslovanski narodi in Napoleon	82
5. Začetki narodnega prebujenja pri naših narodih pod Avstrijo	85
6. Narodno gibanje pri Slovencih v predmarčni dobi	91
7. Ilirsko gibanje na Hrvaškem	97

BOJ NAŠIH NARODOV ZA OSVOBODITEV IZPOD TURKOV

1. Začetki propadanja turške države	103
2. Vojne proti Turkom. Uponi naših ljudstev	107
3. Prva in druga srbska vstaja	110
4. Notranja ureditev srbske države	120
5. Črna gora v boju za svobodo in samostojnost	124
6. Makedonci in začetki narodnega prebujenja	128
7. Bosna in boj bosenskih fevdalcev proti centralni oblasti	131

Ferdo Gestrin
ZGODOVINA ZA TRETJI RAZRED GIMNAZIJ

Zemljevide narisala
Dragica Planina

Založila
Državna založba Slovenije
Za založbo
Ivan Bratko

Tisk
Časopisnega podjetja »Celjski tisk«
Celje 1962

